

EESTI KIRJANDUS

1934 № 7

SISU:

K. E. SÖÖT: Pilk luuletaja Ernst Enno elusse tema kirjade tähistusel. (2 pildiga.)

V. KLAUREN: Eesti antoloogiate ülevaade.

O. LIIV: Lisandeid Eesti rahvakooli ajaloole 17. sajandi lõpul.

G. SUITS: Fr. Tuglas — Lühike eesti kirjanduslugu.

M. SILLAOTS: Gyp — Mu sõber Pierrot.

V. METTUS: Seitse lastenäidendit.

P. ARISTE: O. A. Kallio — Elias Lõnnrot.

Eesti raamatute üldnimestik 1929. a. alates, 54. poogen.

EESTI KIRJANDUSE SELTSI
VÄLJAANNE

KUUKIRI

EESTI KIRJANDUS

1934 ASUTATUD 1906. XXVIII

Ilmub iga kuu lõpul, piltidega.

Tegev ja vastutav toimetaja J. V. VESKI.
Abitoimetaja D. PALGI (arvustised).

Toimetus: P. ARISTE (folkloor), H. KRUUS (ajalugu),
A. SAARESTE (keel), FR. TUGLAS (kirjandus).

Käsitõrjate tagasisaatmiseks lisatagu postmargid ligi. Avaldatud käsikirjad hoitakse alal ainult sellekohasel soovil. Toimetus jätab enesele õiguse avaldada käsikirju lühendatud kujul.

Toimetus ja talitus: Eesti Kirjanduse Seltsi büroo, Suurturg 12, Tartus, telefon 6-01, avatud argipäevil kella 9—15.

Tellimishind: aastas 5 kr., poolaastas 2 kr. 50 s., veerandaastas 1 kr. 25 s., üksiknumber 50 senti.

Tellimisi võtavad vastu talitus, kõik postiasutised, raamatukauplused ja Eesti Kirjanduse Seltsi usaldusmehed.

Postil kaotsiläinud numbrid saadetakse hinnata uuesti ainult siis, kui sellest on teatatud talitusele hiljemalt kuu aega pärast numbrid korrapäraselt ilmumis-aega.

Üksiknumbrid on müügil järgmistes raamatukauplustes:

- Tartus: Eesti Kirjanduse Seltsi Büroo, Suurturg 12, tel. 6-01.
Akadeemiline Kooperatiiv, Ülikooli 15, tel. 63.
„Noor-Eesti“ k/ü, Rüütli 4, tel. 2-66.
K/ü „Postimees“, Suurturg 16, tel. 2-50.
A. Tasso, Promenaadi 16, tel. 5-70.
J. Krüger, Rüütli 11, tel. 7-60.
„Pressa“, ajakirjanduse keskladu, Rüütli 11, tel. 9-58.
- Tallinnas: Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisus, Pikk 2, tel. (20)4-94.
SuurKarja 23, t. (2)15-13.
K/ü „Rahvapäevik“, Jaani 6, tel. (20)6-66.
Harju 48, tel. (2)24-49.
A. Keisermann, Kinga 5, tel. (2)14-51.
- Narvas: „Pressa“, ajakirjanduse keskladu, Hermannini 11.

Kuulutised teksti järel: lehekülge 30 kr., pool lehekülge 15 kr., veerand lehekülge 8 kr.

Varemad aastakäigud. Aastakäigud I—XII (1906—1917) on müügilt otsas. Saada on aastakäike XIII—XVIII (1918/19—1924) hinnaga 3 kr. 60 s., XIX—XXIII (1925—1929) hinnaga 5 kr. ja XXIV—XXVII (1930—1933) hinnaga 6 kr., nahkköites 2 kr. kallim.

Mõningaid üksiknumbreid on saada alates 1907. aastast hinnaga 50 senti number.

Tellige raamatuid Eesti Kirjanduse Seltsilt! Saatke oma aadress nimestikkude ja tutvustajate saamiseks. Raamatukogude varustamine kõigi raamatutega. Raamatute köitmine. Nõudke tingimusi!

Eesti Kirjanduse Seltsi Büroo, Suurturg 12 Tartus, tel. 6-01.

EESTI KIRJANDUS

EESTI KIRJANDUSE SELTSI KUUKIRI

TARTUS

JUULI 1934

NR. 7

Pilk luuletaja Ernst Enno elusse tema kirjade tähistusel.

1.

Isikud, kes Ennoga on viimaseil aastail püüdnud kirjavahetusse astuda, on vastust tihtilugu pidanud asjata ootama. Nii on siis arvamine tekkinud, nagu tuleks sellist nähtust tema juures hoolimatuseks või isegi iganud loomuveaks pidada. Kes temaga aga varemalt on korrespondeerinud, teab, et ta põhimõtteks on ikka olnud kirjade vastamises usin ja korrektne olla. Ent viivitusnähtust või tema juures ette tulla vaid noil aastail, mil ta Haapsalus elades koolinõunikuna kantseleitöödega ja väsitavate sõitudega maakonna koolidesse oli üle koormatud. Pealegi oli ta pöördunud vabalt kasustatavatel vaheaegadel filosoofiliste ja teosofiiliste küsimuste juurdlusele, kus ta ennast ei raatsinud eksitada lasta, kui saadud kiri otseselt ei taotelnud samalaadseid küsimusi.

Minu tutvus Ennoga algas 1900. aasta sügisel peale korporatsioon „Vironia“ asutamist: Värvimütsid peas, sõitsid siis Riia polütehnikumi üliõpilased-estlased oma kodulasi külastama — rõõmsas meeleolus, et oli ometi kord õnnestunud korporatsioon ellu kutsuda, mille asutamine tol ajal oli ettenähtamata raskustega seotud. Mõned „Vironia“ liikmed, nende seas ka Enno, külastasid Tartus viibides mindki — sooviga, et ma nende organisatsioonile lipulaulu looksin.

Varsti peale seda algas ka Enno kirjavahetus minuga, esialgu küll vaid „Vironiaga“ ühenduses olevais suhteis. Kahjuks ei pannud ma aga siis tema kirjade säilitamisele suuremat rõhku — ja nad häabusid, nagu mõne teisegi sõbra kirjad tol ajal ja eriti veel varemil aastail. Elavamaks muutus meie kirjavahetus meie ligemal tutvumisel, pärast seda kui E. vaheajal (1902—03) oli Tartus „Postimehe“ toimetuses töötanud¹⁾ ja siis jälle Riiga siirdus, et oma stuudiumi lõpule viia. Kirjavahetusest (18. VIII 1903—9. IV 1904), mis meie vahel tol ajal toimus, on mul alal hoidunud 11 piltpostkaarti ja kiri. Ühe postkaardi (27. VIII 1906) Tartust sain ma talt Kuresaares, kui suvitasin seal ravimise otstarbel, ja

1) E. Enno õe, prl. Emilie Enno teadetel on tema vend 1902.—03. a. elanud Filosoofi tän. Karl Löökesse majas nr. 21 uulitsa ääres 2-toalises korteris.

siis 4-aastase vahemiku järele 6 postkaarti (22. II 1908—12. VIII 1908) Pärnust — Tartu. Haapsalus elamise ajal saatis ta mulle 2 postkaarti (14. IV 1924 ja 4. IX 1928) ning 2 lihtsat õnnesoovikaarti kevade- ja suvistepühiks (1933. a.). Seega on Enno saadetiste üldarv minu kirjadekogus — 23. Mäletatavasti omas meie Tartu — Valga vaheline korrrespondents eeskätt ärilist laadi, kuulus eriliiki ja sattus enamlaste rüüstamise ajal nende kätte. Võimalik, et mõned neist on säilinud G. Rohu äris, mis kuulus omal ajal minule. Mainitud kirjavahetus sisaldab peamiselt äritehingulisi pabereid Enno raamatute „Hallid laulud“ ja „Minu sõbrad“ müügi ja levimise kohta. (Pool osa tema raamatute laost oli levitamisel „Postimehe“ raamatukaupluses.)

Mis puutub minu kirjadesse, mis ma Ennole olen saatnud, siis pole mul mitte teada, kas nad on säilinud tema järelejäänud paberite seas Haapsalus.

2.

Enno esimene minu juures säilinud kaartsaadetis saabus Riias 18. VIII 1903. Selle tekstis peegeldub omasena tema iseloomule — igatsus: „Riias juba mitu aastat elanud — lausub ta — ei ole mina ka tänavu mitte ilma kojuigatsuseta.“ Kirjavahetuse otstarbeks teatab ta oma aadressi: Dorpater Str. 55.

Siis tuli postkaart (15. IX 1903) prof. J. Klever'i maali reproduktsiooniga, mis kujutab mereranda Bilderlingshof'i juures. „See on kodumaa meri!“ hõiskab Enno. „Ta meeldib mulle otsata, sest ma olen jälle oma kuningriigis ja ehitam üht poolelijäänud paradiisi omas hinges...“

Minu koostusel ja väljaandel ilmuva „Naljakalendri“ kaastöö suhtes kirjutab ta (1. X 1903): „Ma tahtsin mõned lood siinsete üliõpilaste elust kirja panna, kuid ma ei või küpsema kaalumise järele ometi seda mitte teha; saavad haavama (haavuma; S.). Kõike muud, aga nalja — seda ma tõesti ei saa.“

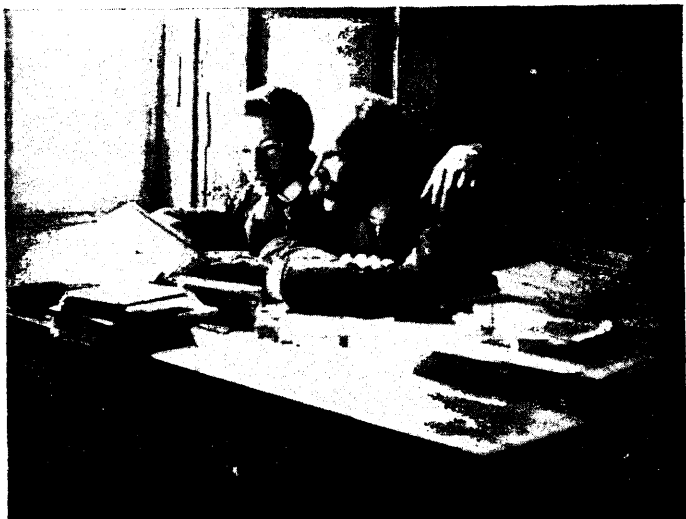
Ega ta naljaga küll hakkama saanud, kuid oma tõesisulisi luuletisi oli ta mulle juba enne Tartust lahkumist kalendri jaoks andnud õige mitmeid. Nii on ta sulest ilmunud 1904. aasta kalendris kuude-salmikud ja järgmised muud luuletised: „Kui uinud“, „Üks leekiv kuld“, „Kaugel“ ja „Tuli põleb“. Aastal 1907 ilmus tema poolt minu kalendris „Aeg“ kaks luuletist ja essee „Mõtetest“.

Tõenduseks, et Rainer Maria Rilke kuulub nende kirjanikkude sekka, kelle luuletistest Enno oli huvitatud, vahest teatud määral isegi mõjustatud, leidub tema postkaartide kõrval kiri (3. X 1903), milles mulle teatab, et ta minult tarvitada saanud teiste raamatutega olevat ka „Rilke“ tagasi saatnud, kuid oletab siiski võimalust, et Rilke maale on jäänud (arvatavasti kodutallu Soosaarele). Samas kirjas kirjutab ta edasi: „Teie küsite, mis minu luuletaja süda ja hing teeb. Süda on haige ja hing igatseb sinna tagasi, kust ta tuli... Laulusid olen ikka loonud ka... Ei oleks uskuda võinud, et nõnda raske on jälle koolitööd teha. Kirjutan praegu oma dissertatsiooni... Tuleval pühäl pean karskuseseltsis kõnet.“

Kirjale järgnevad paar vähema tähtsusega kaarti. Huvitatud õnnetust Juhan Liivist ja tema loomingust küsib ta (30. I 1904): „Kas Juhan Liiv terveks on saanud? Avaldab teine peenikesi salmikuid. Küll oleks tore, kui mees paraneks!“

3.

Meie kirjavahetus Riia — Tartu vahel lõppes 9. aprillil 1904. Enno enda andmete järgi²⁾ oli ta veebruarikuul polütehnikumi cand. rer. merc. atestaadiga lõpetanud ja asus kevadel töösse „Postimehe“ toimetuses, kus oli varemini teotsenud. Kui aga sa-

E. Enno ja K. E. Sööt
(Tartus 1905).

mal aastal K. Menning ilukirjandusliku nädalalehe „Linda“ toimetusest lahkus, et Berliinis ennast teatrijuhtimises ette valmistada, asus Enno tema asemele³⁾.

„Linda“ ilmus „Postimehe“ toimetaja ja väljaandja Jaan Tõnissoni kirjastusel. Ühele „Postimehe“ toimetuse liikmele oli eriliseks ülesandeks „Linda“ käsikirjade eest tegeva toimetajana hoolt kanda ning neid trüki jaoks redigeerida. „Linda“ kaastööliseks või n. n. õuelaulikuks oli Enno aga juba 1903. aastast saadik.

Enno luuletisi ilmus „Postimehes“ 1902.—07. a. 22 ja „Lindas“ 1903.—05. a. 28. Olulised on nad Enno kui omalaadse luu-

²⁾ ja ³⁾ Album „Postimees 1857—1907“, lk. 156.

letaja arenemiskäigu jälgimiseks ajajärgul, mil teda arvatakse suundunud olevat mingile usulisele „ärkamismomendile“, mis ta poeetilist toodangut on märgatavasti mõjustanud. H. Visnapuu arvates („Vanad ja vastsed poeedid“, lk. 100—104) on Enno 1904. aasta lõpul või 1905. a. kestes läbi elanud mingisuguse valgustus-, ärkamis- ehk selgeltnägemismomendi, mis valdavat suuri kirjanikke, usklikke ja ka teadusmehi.

Ollakse arvamisel, et Enno on n. n. vabamüürlaste maailma-vaate ja idamaiste usundiliste probleemide süvendamishuviks tõuke saanud polütehnikumi üliõpilasena Riias, kokku puutudes mõnede kaasvõitlejatega, kes lugesid sellekohast kirjandust ja harrastasid spiritistlikkude katsetega seansse.

Enno rikkaliku raamatukogu sisukama osa moodustavat filosoofilis-teosoofilised teosed, ja viimasel ajal olevat tema kirjanduslik tegevus Haapsalus kontsentreerunud ka eriti filosoofiliste resp. teosoofiliste küsimuste käsitlemise ümber, kuid ilma et ta oma käsikirju oleks trükkis avaldanud. Sõbra küsimuse peale, kas talt mõnd luuletistekogu võiks oodata, vastanud ta kord lühidalt, et ta „üldse enam ei luuleta“.

Kuid 1933. aasta suvel on ta veel „Eesti Naise“ toimetusele Tartusse mõned luuletised saatnud. Nendest ilmus samal aastal „E. N-s“ nr. 9 salmik, milles ta südame pealt ära ütleb, missugusel mõjustusel tal siiski veel hing on hakanud luulele helisema:

Sa ära küsi, iial ära küsi,
Kust tuli see akord!
On mõndagi, mis südames ei püsi,
Sa ära küsi, iial ära küsi —
See oli ainult kord!

Mets kajas suvest imelikku juttu —
Õöl valgel oli see,
Kui kevadel veel õites polnud ruttu,
Mets ajas suvest imelikku juttu —
Üks oli meie tee.

Ja metsa taga ladvul seisis valgus,
Pool südamest kui kuld,
Pool kuskilt, kust, ei tea, kus ta algus,
Kuid metsa taga ladvul seisis valgus —
Oo maine süttinud muld.

Kuis on nii sügav sinu silme sära,
Su palge lõkke loit —
Oo kuhu peidaksin ma oma õnne ära,
Kuis on nii sügav sinu silmi sära —
Ja kaugelt vaatas koit.

— — — — —
Kukk laulab: ööd on palju ilma taga
Ning risti rinnal und!
Sa maga, mis ju magamas, sa maga!
Kukk laulab: ööd on palju ilma taga!
Oo, tule õnnis tund.

Ennast kui „igaviku valgusraja“ otsijast võiks ka oletada, et ta kuulus rahvusvahelisse Teosoofilise Ühingu ⁴⁾ või mõne teosoofilise haruseltsi liigekonda.

Mainitud Ühingu ja tema haruseltside poolt proklameeritud sihilejõudmise abinõuks on: a) vaba uurimine ja juurdlemine ning mitmesuguste usundite ja filosoofiliste süsteemide võrdlemine nii vanast kui ka nüüdisajast; b) kõrgemate loodusteaduste ja vähetuntud loodusjõudude uurimine kui ka inimese hingejõudude arendamine ja sisustamine ning omakasupüüdmatult nende tarvitamine inimsoo hüveks. Liikmeilt ei nõuta mingisuguse usu ega autori-teedi või dogma järgi elamist ega teotsemist, samuti pole see aga ka mitte keelatud. Ühingu soov on niisuguste inimeste vabaks koondiseks olla, kelle püüdeks on „jumaliku enesetunnetuse või tõekindla enesetunnetuse saavutamine“ (teosoofia).

4.

„Linda“ ilmumine ei kestnud kauem kui 1905. a. lõpuni. Enno vabanes detsembri alul ajakirjandusliku tegevuse alalt, leidis aga juba 12. dets. teenistuse kohalikus krediit-ühisuses (praegune Kauba-Pank) kirjavahetaja ametnikuna; jäi siia 21. veebruarini 1906.

Siis hakkas ta Tartu trükikoja-omaniku Eduard Bergmann'i väljaandel, nagu aga hiljemini selgunud — saksa seltskonna toetusel 3 korda nädalas ilmuva poliitilise ajalehe „Isamaa“ toimetajaks. Oli lepingu järgi seotud „Isamaad“ toimetama 6 kuud (1. III 1906—8. IX 1906). Kahetses hiljemini seda sammu südame põhjast: „Ptüi! Ma oleksin inimestest seekord enam halba uskuma pidanud...“ ⁵⁾.

Suvel 1906 Kuresaares viibides sain ma Ennolt Tartust postkaardi, milles ta kirjutab: „Olen nõuks võtnud, maksku mis maksab, kaks nädalat või enam suvitama minna. Kuhu poole ma siis pööran, ei tea ütelda, suur lust oleks aga mereranda minna. Võib olla, et kaugemale kui isatallu ei pääse. Ma saan enesele vististi asemiku ⁶⁾. Vana Bergmann on ise praegu Riia rannas... Saatsin õe ära maale ja elan nüüd üksinda, nagu vaiksuse-igatsus...“ ⁷⁾.

⁴⁾ Teosoofiline Ühing (Theosophical Society), mille püüdeks on olla inimsoo vennastluslikuks või tuumaks, asutati New Yorgis 1875. a. mingi india panteistliku usundi põhjal. See ühing tunnetab igas inimeses Kõik-Ainsuse, Jumaluse kehastust; elu ülesanne on sellesse tagasi-pöördumine vaimsustumise teel, mida ei saa aga läbi käia ühes inimeseavaltuses, vaid hinge rändamisel.

⁵⁾ Album „Postimees 1857—1907“, lk. 156.

⁶⁾ Teise vastutava toimetajana hakkas 19. VII 1906 lehele alla kirjutama ka väljaandja Ed. Bergmann ja toimetuse liikmeks tuli Otto Grossschmidt.

⁷⁾ Enno elukorter oli 1906. a. alates Veski tän. Pfeiffer'i pärijate väikeses õuemajas (praegu M. Paul'i m. nr. 43) 3-toalises korteris, kust ühe toa aknast avaneb väljavaade Kastani tänavale.

Kirjuta, kui palju mudavannide lõbu ühes reisi ja ülespidamisega õieti tuleb.“

Nähtavasti oli žurnalistlik töö Ennot siiski niivõrt sidunud, et ta suplemissoodsal südasuvel mereranda ei pääsenud. Kui ta aga hilissuvel vabanes oma kohustusist Tartus, siis tõttas ta viibimata oma kodutallu, Rõngu Soosaarele. Siin oli ta tähtsama osa oma lapsepõlvest mööda saatnud ja siin oli ta ka kooliõpilase-eas semestrite vaheajad kui ka hiljemini, oma noormehe-aastail kutsetöö käestlibisemise kordadel ikka jälle puhkust ja kosutust leidnud, siin võtsid ta vanemad igatsushaige luuletaja endise armastusega nüüdki vastu.

Väravast välja minnes suundus Soosaare tänavatee vahenditult ilusasse metsa, mis ümbritses osalt talu põldala. Kui ilm vähegi lubas, siis haaras „Soosaare Erni“ raamatud kaenlasse ja kadus lehestikku. Siin põõsavarjused asetses tihtilugu tema kirjutuslaud, ent eemal harvmetsas nähtus rohusse sõtkutud ringrada: Seal võis noormees käia nagu rehepahmast tallates tundide vältel. raamat või paberileht pliiatsijupiga käes. —

Kui ma käesoleva kirjutise kestel oma sõbra ema — nüüd juba 82-aastase lesknaise — Anna Enno elukoha leidmiseks olin teateid muretsenud, otsisin ta üles, — elab vaese inimesena kitsas toakeses Tartus Karlova äärlinna osas.

Oma vaesumislugu mainis ta lühidalt: Ennode perekond müünud enne maailmasõda talukoha ära, sest et vananenud peremees pole enam suutnud talutööle vastu panna. Nad asunud Tartusse elama, pole aga siin märganud mingisugust kinnisvara omandada. Hoiul olev raha kaotanud väärtuse. Olnud kurb lugu. Kuid poeg Erni ütelnud: „Isa ja ema, ärgu olgu teil muret! Teie olete mind kasvatanud ja koolitanud — mina toidan teid!“ Ja poeg olevatki aumehena oma sõna pidanud: Iga kuu saatnud ta neile teatud summakese... Isa Fritz surnud aasta 6 eest 91 aasta vanaduses.

Kui ma vestluse vältel Anna Ennole esitasin küsimuse, millega tema poja kirjanduslikku tegevust puudutasin, lausus eit: „Soosaarel oli Ernil lauasuhvel täis luuletatud ja uusi laule lainetas ühtelugu juurde!“ Olnud kuldse südamega tark inimene, ainult seda panevat ta pojale patuks, et ta lugenud jumalavastaseid raamatuid, nagu nimelt Buddha raamatut kui ka mitmesugust spiritistlikku kirjandust. . .

Tagasi tulles eespoolse kirjelduskäigu jätkamisele olgu tähendatud, et E. Ennole võimaldus Soosaarel avaramas ulatuses see, mida ta mujal oli vahest asjata taotelnud: ta võis süveneda oma unistussisse ja hinge otsinguisse iseendas ja „igaviku raja valguses“; siin pääses ta „töö juurde, mida ta armastas. . .“ (vt. E. kiri Pärnust 9. V 1908).

Nii valmis siis arvatavasti 1906. ja 07. a. Soosaarel suurelt osalt luuletiste käsikiri, mis ta hiljemini (1909) oma esimese ko-

guna trükkida laskis nime all — Uued luuletused⁸⁾). Tema läbielamine, uus veendumus jumaluses õigustas teda tähistama oma luuletistekogu sellise nimetusega. Pealegi ilmusid need luuletised esimest korda trükkis, välja arvatud kaks — „Mu tuba on väike“ ja „Sügisel“, mis varemini (1903) olid „Lindas“ avaldatud.

5.

Veebruarikuul 1908 siirdus Enno Pärnu, kus ta tegevusse asus Johan Linde laevanduse- ja eksportkaubanduse-ärisse⁹⁾). Teadlik tema teenistusseminekust, saatsin ma talle õnnesoovi lisamärkusega, mis mu enese teades pidi süütu nali olema — et saagu luuletajast, kes eesti tähtsama ärimeha juurde tegevusse astunud, peatselt miljonär. Sõber oli sellest võõriti aru saanud — saatis mulle (22. II 1908) lakoonilise vastuse: „Ole terve, va kaim!... Ära soovi, et ma miljonäriks saaksin, sest siis, kui mul miljon käes oleks, läheksin kohe Tartusse ja asutaksin trükikoja.“ Tabav sähvak! — Tol ajal olin ma Tartus trükikojaoomanik.

Järgmises kaardis (6. III 1908), mille tekstist selgub, et Enno minult vaheajal lepitavaid teateid oli saanud, küsib ta ms.: „Kas sa ei tule suvel siia merevette? Minu akna all saab suvel meri säntendama. Ma ootan igatsusega, kunas valge lagendiku asemele sinine veteväli astub...“ Ka saatis ta mulle gaseeli „Kõik tuuled...“, mida ta oma uuemaks sünnitiseks nimetas. See luuletis ilmus järgmisel aastal tema esimeses laulude kogus „Uued luuletused“, lk. 18. Et tähendatud luuletise esialgne sõnastus trükkis ilmunust mitmeti erineb, siis võiks see kirjandusloolastele teatavat

⁸⁾ „Noor-Eesti“ väljaanne 1909; trükitud K. Söödi trükikojas Tartus. Kaanepilt Ella Saul'i joonistatud.

⁹⁾ Johan Linde sünd. 27. VIII 1876. a. Pärnus. Sai alghariduse Kerig'i algkoolis ja täiendas ennast hiljemini iseõppimise teel, pärast Inglismaal vastavas õhtukoolis. Astunud 14-aastasena kodulinnas J. Dicks ja Co kaubakontorisse, teenis seal 8 aastat õpilasena ning ametnikuna. Oli siis 2 a. Inglismaal Newcastle'is William Sacher ja Co laevamaakleri ja kivi-sõemüügi kontoris ametnikuks, hiljemini Liibavis inglise firma M. J. Ellingsen ja Co teenistuses, asus aga peagi Riiga, kus avas 1903. a. propside ostu- ning väljaveokontori, mille tõi varsti üle Pärnusse. Äritegevuse suurenemisega laienes väljavedu ka Tallinna, Paldiski, Loksa, Narva-Jõesuu ja peamiselt Luuga jõe sadamale. Luugasse ehitas L. omal kulul tollimaja ja maksis tolliametnikkude palga. Metsa-väljaveo huvides hakkas L. aastast 1907 omandama laevu; neist olid suuremad 1910. a. ostetud a/l. „Lenok“, 1911. a. a/l. „Lembit“, 1912. a. a/l. „Linell“ ja 1914. a. a/l. „Ellind“, mis kõik 1915. a. kevadel mobiliseeriti sõjateenistusse. Sõitnud Arhangelskisse muist laevu riigile üle andma, haigestus L. külmetumise tagajärjel ja suri 16. VII 1916. — L. oli üks esimesi silmapaistvamaid eesti ärimehi, kelle aitav käsi ulatus paljude rahvuslike ettevõteten. Oma isikliku tublidusega suutis ta võita Inglise suurärde usalduse ja lõi tähtsal määral nende usalduskrediidiga eesti suurima laevandusäri.

huvi pakkuda ja ma lasen ta siin järgneda (sõrendades lahkuminevad sõnad):

„Kõik tuuled armsad mul südaööl,
Koos laulame mõndagi laulu —
Ei sõbrad unusta armsal töö!
Koos viibides kunagi laulu!
Kõik tuuled, meil alati vöö on vöö,
Me laulame reisilaulu —
Ja uupi nii lähme kui armsal töö!
Nii uupi kui polekski kodu —
Kõik tuuled, nii üksinda südaööl
Täis valguse ihade laulu.“

Siis saabub Ennolt Pärnu vaatekaart (3. V 1903) tekstiga: „A. S.! Oled minukese koguni ära unustanud või! Ma ei ole kunagi vastamata jätnud, kui kaart siia jõudis. Minu viimane kaart ühes „tuulte lauluga“ oli Sulle küll liiga kurb? Aga mis ma sinna parata võin: haige, vaimlise kojuigatsuse tuules — kes võib sääl teisiti... Tervisi, tervisi, tervisi! Sinu E. Enno.“

Sellele mõne päeva pärast järgnev postkaart (9. V 1908) kujutab ikka jälle luuletaja kurba meeleolu: ... „Ei suuda suuremat ühtegi enam: pääaju kipub ärarasvatama. Muidu on siin pääle töö kõik väga tore, kui aga seda vaimlist kojuigatsust ei oleks töö juurde, mida sa armastad...“

Vahepeal oli helilooja A. Läte, nagu Enno postkaardist (5. VIII 1908) näha, Pärnu randunud ja arvatavasti ka Joh. Linde juurde korterisse asunud, nagu harilikult ikka Pärnus suvitamise puhkudel. Ennolt sain ma aga järgmise luuletise; mida ma trükitute seas mitte pole leidnud:

„Sõbrale.

Kes kõik neid mõtteronge jõudnud lugeda,
Mis sinu poole teele sala saatsin ma!
Üks vedas mereläiki äratuseks sul,
Et öitseks ükski laul su hinges kaugel mul.
Ja teine kohinate koori kandis teel,
Et laulda sulle, kuis nii kurb mu meel.
Ja kolmas mere vaikseid sõnu sulle viis:
Me endas kinni kõik! — Et seegi minu viis...
Kes kõik neid mõtteronge jõudnud lugeda,
Mis läksivad nii kurvalt teele salaja.

E. Enno.“

Luuletise juures leidub lühike märkus, et ta näituse ajaks katsub Tartu sõita, lisab aga kohe juurde: „aga ei jõud meil ole omast käest jne.“

Varti pärast seda (12. VIII 1908) sain ma talt kaardi südamlikkude tervitustega, mis osutus viimseks Pärnu saadetisi. E. Enno allkirja kõrval leidsid nimed teistelki tervitajailt, muude seas: J. Köpp, J. Kukkk, Grandid, Jürvetsonid.

Enno oli Pärnust ootamata lahkunud — — —

Ta siirdus nüüdki taas Soosaarele. Jäi siia peatuma järgmise aasta kevadeni, et siis teatud määral väljapuhanuna kutselist leivateenistust otsida.

Kodus viibides võis ta sedapuhku isale kasulik olla metsamüügi sobitamisel ja lepingu sõlmimisel. Kuigi ta siin kibedal tööajal jõudumööda püüdis kaasa aidata, keskendus ta energia ikkagi kirjanduslikule tegevusele.

Rõngu Soosaare talu omanikud Fritz ja Anna Enno oma lastega:
Ernst, Emilie, Leopold ja Paul Enno
(Soosaarel 1901. a.).

Näib tõenäoline olevat, et ta Soosaarel tol ajal (VIII 1908—II 1909) kirjutas oma mälestisi sisaldava vestekogu „Mu sõbrad“, mis ilmus trükkis 1910. a.

6.

Oma viimase pikema peatuse järele Soosaarel siirdus Enno Valka ja asus — arvatavasti 1909. aasta kevadel — sealse krediidühisuses (praegune Valga Pank) asjaajaja kohale. — Sellesse ajajärku kuulub ka Soosaare talu müümine ja Enno va-

nemate Tartusse siirdumine. Suvel 1909 abiellus Enno Kodavere kõstri tütre Ella Saul'iga.

Olles sellekohase informatsiooni kaudu teadlik, et Enno on Valga kooles samal ajal eesti keelt õpetanud kui neiu Elisabet Sternfeldt (nüüdne pr. Fluss), pöördusin ma viimase poole palvega, saata mulle teateid Enno tegevuse kohta õpetusalal, samuti aga ka tema usuliste kalduvuste, maailmavaate kohta jne. Pr. Fluss on mu palvele suurima lahkusega vastu tulnud ja saatnud pikema kirjeldise Enno isiku ja tema tegevuse iseloomustamiseks.

„Sain tuttavaks E. Ennoga — algab pr. Fluss — okupatsiooni-ajal Valgas. Enno oli siis Valga Eesti Hariduse Seltsi esimees, hr. A. Kokkult kirjatoimetaja ja mina sama seltsi lasteaja juhataja. Nii oli meil kokkusaamine üksteisega ametlikult ja eraviisil. Enno kui seltsi esimehe suurimaks ülesandeks oli siis seltsile keskkooli muretsemine. . . . Esimehele anti ebamääraseid vastuseid ja keskkooli avamine venis ning venis, hoolimata sellest, et seltsil olid juba valitud õpetajad koolile, õpilased sisse kirjutatud ja vanemad üles kutsutud lapsi üksi eesti kooli panema. . . .

Alles 24. veebruaril 1919 saadi Valka Eesti Valitsuse poolt avada tütarlaste ja poeglaste keskkool. Enno oli siis poeglaste keskkoolis eesti keele õpetajaks¹⁰⁾ ja andis tunde ka tütarlaste keskkoolis, vist II ja III klassis. . . .¹¹⁾

Enno oli seemiselt suur inimene, sügavalt hingeline ja väga huvitav. Tema kõnet võis kuulata himuga. Tema kõne valdas õpilasi, tungis hingest hinge ja äratas õpilasis oma õpetaja vastu sügavat usaldust, austust ja armastust. Nii oli kord klassis alati hea ja kui tund lõppes, tunti, et see on olnud väga lühike. Paar näidet Enno ja õpilaste vahekorras: Õpilane tuleb tänaval Enno juurde ja kingib talle väikese roosa roosi lehekese. Ennole meeldib see väga lihtne kingitus ning õpilase usaldus, nii et läheb koju ja loob luuletise: „Rõõm, roosa lille lehekene“. Samuti kirjutas väike-seele vallatule särasilmalisele tütarlapsele laulu: „Sütti, sütti, sära, väike, oled ise oma päike!“¹²⁾. Niisuguseid õrnu hingelisi suhteid ei saa sõnul kirjeldada, neid peab mõistma ja nägema silmist. . . . Enno oli ses mõttes parim õpetaja, kelle Eesti üldse on andnud oma koolile. Ei ole siis sugugi ime, et riigi-koolinõunik Mikkelsaar, kes eriti hindas isikut ja hinge õpetajas, just Enno kutsus Läänemaa koolinõuniku kohale, õpetajate õpetajaks.

Peale 1918./19. õppeaasta lõppu kadus Enno Valgast¹³⁾ vaiksesti, . . . ilma seltskondlikkude auavaldusteta. . . . Igatahes

¹⁰⁾ Valga koolitegelaste teadete järgi õpetanud E. IV klassis. Andnud ka mõned usuõpetusetunnid I. II — I. VI 1919.

¹¹⁾ 4 tundi nädalas. — Linna kommerts-koolis on ta 1917. a. eesti keele õpetajaks olnud.

¹²⁾ Mõlemad laulukesed on avaldatud Enno luuletistekogus „Valge õõ“, lk. 68 ja 13.

¹³⁾ 23. IX 1919.

oleks ta väärinud suuremat seltskonna tähelepanu lahkumisel Haapsallu.

Valgas olles harrastas Enno teosofiati... Ta pidas rea kõnesid eriti naistele, sellest sisemisest tahtejõust, mis annab inimesele, eriti rasedale naisele, jumaliku võimu, kui see vaid oskab koondada ja kasustada oma sisemisi jõude: Ema võida sünnitada niisuguse lapse, nagu ta just ise soovib. Ta võib sünnitada geniuse kõikidel aladel, tarvis vaid kindlasti uskuda, et ta tahe sünnib.

1919.—27. aastani jäin ma eemale Enno huviringist. Siis, 1927. a., valiti mu mees Läänemaa seminari juhatajaks ja Enno oma perekonnaga sai taas meile parimaks sõbraks... Siis andus ta kogu hingega India mõttetarga Bô Yin Râ lugemisele. Tal olid saksakeelses väljaandes mainitud autori teosed¹⁴⁾ ja suurem osa neid oli tõlgitud eesti keelde. Samuti olid tal mitmed juudi kirjan-duse tõlked... Üldse oskas Enno palju võõrkeeli. Mainitud käsikirju Enno luges ja nautis oma ringreisudel koolidesse. Kui küsisin, et miks ta ei loe tähendatud teoseid kohe originaalis, siis vastas ta: „Kui loen raamatut, siis tuleb sinult iga vähik küsima — mida te loete? — ja seleta talle siis kohe paugupealt niisuguseid sügavaid asju! Käsikirja vastu aga tuntakse aukartust — ning vaigitakse; ka saab tõlkides paremini süveneda töö mõttesse.“

Viimasel ajal oli Enno huvitatud ka käetarkusest; selleks olid tal erilised käe kaardid. Inimese iseloomu otsustas ta Strauss'i ja teiste kabalistide järgi arvude ja tähtede põhjal... Eriti enne surma tegeles ta yoga õpetusega ja üldse kõigega, mis puudutas hingelist ja müstilist osa inimeses...

Haapsalus olnud Ennol esialgu palju raskusi oma ametialal kui ka seltskonnategelasena — maavalitsuses, linnavalitsuses, õpetajateseltsis, rahvaülikoolis. Oma iseloomult oli ta avameelne, sõnadelt pildirikas ja värske. Tema võrdlused olid ikka naljakalt tabavad ning iseloomustavad... Enno ei varjanud oma tõtt ja ütles seda sealgi, kus see käis risti vastu teise tõekspidamisele. See tekitas lahkhelisid tema ja teiste seltskonnategelaste vahel. Hiljemini aga, kui teda hakati mõistma, tõusis tema vastu austus ning armastus.

Oma ringkäikudel koolidesse jagas ta kõikjal kõnede kaudu oma suurt hinge ja sügavaid mõtteid; sellepärast oli tema tulek kooli alati oodatud ja rõõmuga tervitatud. Enno ise ütles: „Nüüd olen ma enese ilusasti läbi purenud ja võin rahulikult töötada.“

1. VIII 1922 — 1. I 1923 ja 1. VIII 1923 — 1. VIII 1924 õpetas ta Läänemaa seminaris eesti keelt ja eetikat. Kui õpilased kaevanud talle oma õpetajaskonna aatevaesuse ja tuimuse üle, vastanud ta: „Kui nad teile ise midagi ei anna, siis pigistage nad välja nagu sidrunid — võtke kõik, mis neilt iial saab võtta!“

¹⁴⁾ Das Mysterium von Golgatha; Der Weg meiner Schüler; Das Gespenst der Freiheit j. t.

Kogu oma uurimise ja elu tulemused võttis Enno kokku lausesse: Kui inimene on vaimliselt ja hingeliselt kõigiti arenenud, siis hakkab elu talle kõnelema, siis ta mõistab Jumala tahet, mõistab teisi inimesi ja loodust. Kogu elu ei ole talle enam siis mõistmatu ja lukus, vaid kõik avardub ja inimene näeb ning kuuleb.

Enno oli inimene, kellele elu kõneles, ta oli sügavalt mõtleja, kõike mõistev, arusaaja ja aitaja.“

*

Seda hindamist, mis pr. E. Flussilt Ennole kui inimesele ja kaasvõttelejale õppetegevuse alal osaks saanud, tõestavad teisedki valklased, kes Ennoga ühel või teisel juhul kokku on puutunud ja keda nende ridade kirjutajal on võimalik olnud intervjuida.

Pr. Flussi kirjeldusele olgu lisaks vahest järgmist veel öeldud:

Valka asumise järele hakanud Enno huvi tundma heebrea keele vastu. Tema õpetajaks olnud sealne juudi soost tööstur-kooliõpetaja Elias Katz. Nagu hr. Katz seletab, andnud ta Ennole 2 tundi nädalas heebrea keeleõpetust. See kestnud umbes pool aastat. Ennol olnud haruldane huvi oma õppeaine vastu: juba paari tunni järele hakanud ta lugemisharjutusi tegema ja õpiaja lõpul võinud heebrea piiblit lugeda ilma sõnastiku appivõtuta. Selle kõrval uurinud ta ka juutide halahha keelt ja lugenud „K a b a l a t“ (juutide vana rahvatarkuse koguteos talmudi ajastust). Enno öelnud kord hr. Katz'ile, et püüab „silda leida“, mida mööda võimalduks Jumala pühaduse ligidale jõuda.

*

Essees, mis H. Visnapuu Ennost kui luuletajast on avaldanud oma raamatus „Vanad ja vastsed poeedid“¹⁵⁾, leidub lõpuks teade Enno luuletamisinspiratsiooni kohta. Visnapuu ütleb: „P o e e t seisab keset tuba suure paku otsas, vaip üle pea“ (minu harvendus; S.).

Selle teate tõesus muutub enam-vähem problemaatiliseks, kui võtta kaalutlusele teiselt poolt avaldatud väited.

Üheks vastuväiteks on K. Ehrmani artikkel „Postimehes“ pealkirja all „Luuletaja, kes elab Läänemere kaldal“¹⁶⁾. Ehrman konstateerib Enno enda seletuse põhjal: „Huvitav on märkida, et Enno suur osa luuletusi on kirjutatud pangas, muu töö vaheajal“ (minu harvendus; S.).

Teiseks tõendavad sama fakti ka Enno end. töökaaslased Tartu ja Valga krediit-ühisustes. Nad seletavad: Kui Enno pangas oma puldi juures töötanud, riiminud ta luuletusridu, niipea kui mõni vaba silmapilk saabunud. Oma luuletusproduktiooni peitnud ta uudishimuliste pilkude eest tavaliselt puldi kaane alla. Paberit tarvitamises olnud Enno äärmiselt kokkuhoidlik, — kirjutanud

¹⁵⁾ „Noor-Eesti“ kirjastus 1921.

¹⁶⁾ „Postim“. 20. VIII 1928, nr. 225.

harilikult tarvitusest tagasitulnud, äravisatavate paberilehekeste tagaküljed peenelt ja tihedalt salmikuid täis.

Nende nähtuste tagajärjel jõuame otsusele, et Enno suurema osa oma luuletisi ometi „hariliku sureliku“ kombel maha kirjutas, s. t. ilma iseäralise inspiratsiooni resp. ilma hämarusmeeleolu uima taotlemiseta. Sest: ei saa oletada, et tal võimalik oleks olnud pangas — olgugi kas või kõrvalruumis — vaiba all inspiratsiooni tuletada, enne kui luuletama hakkas. Ei ole mõeldav, et teotsedes rahaasutises, kus inimesed alaliselt eksitamas, Enno oleks kunagi võimalus avanenud oma luuletiste juures pike-malt peatuda, liiati seks veel mingisuguseid ettevalmistusi teha ilma kaasametnikkude tähelepanekuta. Seda võis ta kui teatud määral yoga harrastaja erakordselt oma kodusel ruumis muidugi katsetada, kuid hariliku nähtusena ei saa seda siiski mitte kinni naelutada.

Arvukama osa oma loomingust, nimelt „Valge öö“ ja „Kadunud kodu“, on Enno kirjutanud 1916.—18. a. Valga Krediit-ühingu asjaajajana, kuid arvatavasti ka ühe osa luuletisi, mis ilmus 1910. a. raamatus „Hallid laulud“. Valgast lahkumise järele soikus enam-vähem tema kirjanduslik produktsioon, maha arvatud paar-kümmend lastelaulu „Päevalehe“ kaasandes „Laste Rõõm“.

7.

1919. aasta aetas Enno ultimaatumi ette, mis pidi ta tegevuse uutele rööbastele viima ja tuleviku ära määrama. Õigusteadlane Hermann Hellat, kes oli olnud Valgas Eesti Krediit-ühisuse palgaline direktor, siirdus Tallinnasse uuele tegevusväljale. Seega vabanes krediit-ühisuses tema koht, ja Ennole pandi ette seal juhatuseliikmena tööd jätkata. Ühtaegu oli aga riigi-koolinõunik Mikelsaar oma revideerimiskäigul Valga koolesse Ennoga kui huvitava õppejõuga tutvunud ja pakkus talle Läänemaa koolinõuniku kohta.

Pikema kaalutlemise järele jõudis Enno otsusele koduseks saanud Valgast ometi lahkuda, olgugi et pangadirektori palk vahest vastuvõetavamaks osutus. Nii pidi siis teda Valgast lahkumisele avatelnud olema teatud ideaalid, mille kaal hariliku majanduskasu ületas.

Autoriteetsete teadete järgi valiti Enno mainitud koolinõunikuks 18. IX 1919 ja kinnitati haridusministri poolt ametisse 1. IV 1920. a.

*

Pikema ajavahemiku järele algas Enno kirjavahetamine minuga taas aprillil 1924. Tema muude saadetiste hulgas leidub postkaart (IV 1924), mille ühel küljel on Enno foto hiljemast ajast ja teisel küljel mõned sõbralikud read, milledest selgub, et saade-

tis on tulnud vastuseks minu poolt esitatud küsimustele tema käekäigu ja kirjandsuliku tegevuse üle. „Armas Sööt — kirjutab ta — eks Sa tea ikka, kuidas minuga lugu! Kui on, siis on kõike küllusega; kui ei ole, siis ei ole midagi!.. Hämärrik! Ütlemata suur põud. Ainuke, mis on, tunamullune lillelallerate puhang, millest nüüd mõnes paigas elatakse¹⁷⁾. Muidu sõidud ja haigus, haigus ja sõidud. Ahelad on kindlad ja pääsemist ei ole loota, olgu siis, et nägemata tiivad kasvavad ja ma sünnin kõigest välja kõige sisse tagasi... Süd. terv. Sinu E. E.“

Vahepeal külastas mind Enno Tartus, kui korteris olin Üli-kooli tänavas nr. 19 (end. Jaani t. 9). See võis olla tema isa matuse puhul. Ent 4. IX 1928 sain talt luuletise, mis lasen allpool järgneda. Sest näib tõenäoline olevat, et ta pole senini trüki veel mitte avaldatud. (Enno viimased luuletistekogud — „Valge öö“ ja „Kadunud kodu“ — olid ilmunud 1920. a.)

„Ikka laulab enda ette
Oma laulu mere meel,
Ikka kuulab süda, tunneb:
Võõrsil oled, võõrsil veel!
Koitu kunas jälle sõuad,
Koitu kunas jälle jõuad
Oma lapseõlve randa,

Suud et pisarsilmil anda
Oma kodu kohale,
Oma marja meelele...
Sõit-sõit, sõit-sõit läbi salu
Kullerkupp läeb paljajalu,
Nutuliil lööb kõrval takti —
Kuskil siid on kukkond katki...

2. IX 1928.

Kõige südamlikumate tervitustega

Ikka Sinu E. E.
Haapsalus, Suur-Lossi tän. 43-a.“

Meie viimane kohtumine oli Tartus kooliõpetajate kongressi puhul 22. või 23. IX 1932. Ilm oli siis jahedavõitu, Enno — käis lambanahast kasukas, mis kaetud kodukootud halli riidega, läki-läki peas — kõhis ja kõhis. Ütles, et tema tervisest polevat suuremat asja. Kuid jutlemise kestes muutus ta meeleolult koduseks ja hingestatult soojaks.

Oma kutsealalist tegevust ei pidanud ta mitte kergeks, kuigi ta teiselt poolt ei eitanud teatud momente, mis heidavad rõõmsa helgi inimese tööle ja tegevusele, jagades julgust ja hoogu. Ja tema kõnest kajastus, et ta „rõõmu helgi“ koldeks olidki tema kontrollitavad koolid oma särasilmilise lasteperega ja nii mõnegi tubli õpetajaga, kes elustab oma kutsetegevust hinge ja südame soojusega. Nende kohta tarvitas ta väljendust — „üks kari ja üks karjane“.

Et Enno halduskonda kuulusid ka Läänemaa saared oma rootsi soost elanikkudega, siis oli ta rootsi keele niivõrt ära õppinud, et nende koolide revideerimisel ilma tõlgita hakkama sai. Seejuures oli ta ka rootsikeelse koolikirjandusega õige mitmekülgselt

¹⁷⁾ Siin on vihjatud „Laste Rõõmus“ 1923. aastal ja 1924. aasta esimesel poolel avaldatud lastelauludele.

tutvunud — hindas seda kõrgelt. Kavatses eesti lastekirjanduse, eriti aga koolilugemikkude jaoks rootsi keelest nii mõndagi pala tõlkida.

Enno üheks nõudeks oli, et kooliõpetajad oma otsekoheseist ülesandeist kõrvale ei kalduks, liiati poliitilisse tegevusse ei upuks¹⁸⁾.

Kes temaga ligemalt on kokku puutunud, teab, et ta sest saadik, kui „Isamaa“ toimetaja-ametist pääses, politikast kõrvale hoidus. Oma maailmavaate, liiasti veel filosoofilis-teosoofilise tõekspidamise käitumises — tema enda „politikas“ — oli ta äärmiselt diskreetne: ilmselt pidas ta silmas teosoofide vabaduspõhimõtet.

Ennol oli enese isiku seisukohalt sooviks, välja teenida ligem pensioniaeg. Siis tahtis ta oma abikaasa ja tütreaga Tartu siirduda, et siin elada vastavalt oma hingelistele huvidele, sõltumata ametialalistest kohustustest.

Ent lõppude lõpuks tekib küsimuste küsimus: Kas oli see „igaviku valgusraja“- ja „sillaotsija“ oma viimses peatusjaamas jõudnud „Jumala pühaduse ligidale“?

Enno sõber dr. Alver, kes temaga päev enne surma on rääkinud, kirjutab nekroloogis¹⁹⁾: „Surma ta ei igatsenud, aga ka ei kartnud. „Kui Jumala käskjalg tuleb — lähen“, ütles ta. Enno ei võinud karta surma, Ennol ei olnud „surma“. Oli vaid „üleminek“.

Ja Enno õde, kes viimastel päevadel alaliselt tema ligi oli viibinud, teab rääkida tema seisukorrast enne ta „üleminekut“: „Jumalik pilt! Äraseletatud naeratus huulil... Kui ma tema abikaasa seltsis küsival pilgul tema voodile lähenesin, lausus ta: „Üks rahuring on minu ümber, — ma ei võitle enam selle ilma eest.“ — — —

Kui Enno ei kartnud „surma“, kui ta ütles enda ümber „rahuringi“ olevat — antagu siis sellisele nähtusele mistahes nimetus, kuid Enno oli ometi „silla leidnud“, mis oli ta niisugusesse olukorda asetanud, mis teda täiel määral rahuldas, mida ta „Jumala pühaduse läheduseks“ pidas.

Pr. Fluss, kes oli üks Enno matuserongis käijaid, on omandanud matuse ilmest mulje, mida ta väljendab allegoorilises kirjelduses: Kõik valge — „valged ristikehinad“, „Valge öö“, „valge tee“, mis Enno luules sageli esineb, sai talle nagu saatuslikuks. Tema matusepäeval oli kogu Haapsalu ja selle ümbrus haruldases ilusas valges, pehmes härmas. Tee surnuaiale oli nagu valgete udusulgedega — pehmete lumehelvetega üle puistatud. Surnuaed täis valget puhtalt ja sügavalt leinavat saatjat...

*

¹⁸⁾ Vrd. K. Eh(rman'i) joonealune „Luuletaja, kes elab Läänemere kaldal“, „Postim.“ 20. VIII 1928, nr. 225.

¹⁹⁾ „Päeval.“ 10. III 1933 ja samal ajal „Postimehes“.

Kronoloogiline ülevaade Ernst Enno elukäigu etappidest.

Sündis 8. VI 1875. a.

Tartumaal Valguta m.; vanemad Fritz E. ja Anna (s. Peeters). Õppis Valguta Lapetukmel õp. Mälgu ja Rõngu Paaslangil Auguste Blank'i juures, siis Tartus H. Treffneri gümn. ja linna reaalkoolis.

Polütehnikumi üliõpilane Riias 1896—1902.

„Postimehe“ toimetuse liige Tartus V 1902 — VIII 1903.

Polütehnikumi üliõpil. Riias IX 1903 — II 1904.

Lõpetas polütehnikumi cand. rer. merc. astmega.

„Postimehe“ toim. liige ja „Linda“ tegev toim. Tartus IV 1904 kuni XII 1905.

Krediit-ühisuse ametnik Tartus 12. XII 1905 — 21. II 1906.

„Isamaa“ toimetaja Tartus 1. III 1906 — 8. IX 1906.

Vanemate talus Soosaarel IX 1906 — II 1908.

Joh. Linde kaubanduskontoris Pärnus II 1908 — VIII 1908.

Soosaarel VIII 1908 — kevadeni 1909.

Ilmus Enno luuletistekogu „Uued luuletused“ „Noor-Eesti“ kirjastusel Tartus, 1909.

Krediit-ühisuse asjaajaja Valgas kevadest 1909 — 18. IX 1919.

Abiellus neuu Ella (Elfriede) Saul'iga 28. VIII 1909... Ilmusid „Hallid laulud“ ja novellide kogu „Minu sõbrad“, mõlemad autori kirjastusel 1910. a.

Läänemaa koolinõunik Haapsalus 18. IX 1919 — 7. III 1934.

Ilmusid luuletistekogud „Valge öö“ ja „Kadunud kodu“, mõlemad „Varraku“ kirjastusel Tallinnas, 1920.

Suri Haapsalus 7. III kell 8 homm. 1934.

K. E. Sööt.

PS. Alljärgnevalt olgu siin nimetatud luuletaja E. Enno omaksed ja mitmed tema sõbrad ning tuttavad, kes käesoleva kirjutise koostamisel autorile lahkkesti mõnesuguseid tarvilikke teateid ja andmeid on muretsenud:

Anna Enno, Ella Enno, Emilie Enno, Eliisabet Fluss, H. Alver, A. Kokkult, H. Tarnaste, E. Katz, M. Päss, K. Koppel, R. Amberg, K. Põlde, K. Vassil, M. Klaassen, J. Mägi, A. Jõudu.

Kõigile neile olgu öeldud autori südamlilik tänu.

Tarv. kirjandus: Album „Postimees 1857—1907“; E. Biogr. Leks. I; H. Visnapuu, Vanad ja vastsed poeedid; K. Eh(rman), följeton „Luuletaja, kes elab Läänemere kaldal“, „Postim.“ 20. VIII 1928, nr. 225; „Linda“ 1903.—05. a.; Maximilian Kern, Das Licht des Ostens; Kuukirja „Theosophischer Wegweiser“ II aastakäigu (1899) numbreid.

K. E. S.

Eesti antoloogiate ülevaade.

2

Ajaliselt järgneva antoloogiana ilmus „Eesti Luule, kogu Eesti luuletusi. Välja andnud K. E. Sööt ja Gustav Suits“. Tartus 1910. 350+8 lk. Kuna eespool-käsiteldud antoloogiad piirdusid enam-vähem ülevaate andmisega kaasajast luulest, siis „Eesti Luule“ ülesanne näib olevat palju ulatuslikum: ta tahab anda teatud määral ajaloolise ülevaate eesti luule arenemisest selle

varasest algusest kuni uuema ajani. Sel antoloogial puudub autoritepoolne seletus tema eesmärgi ja saamisloo kohta, kuid iga kirjaniku juurde lisatud lühike elulooline ja tegevuse ülevaade laseb oletada, et see pidi peale muu täitma osalt ka kirjandusloo ülesannet ja andma tarvitajale ümmarguse ülevaate kirjaniku elust ning ta loomingu iseloomust. Seega taotellakse siis teatud pedagoogilist eesmärki, kasulikkust ühenduses lõbuga. See asjaolu, et on antud mõnerealine kirjanikkude biograafiline ülevaade, on koguteosele plussiks.

Antoloogias on kokku 327 luuletist 76 luuletajalt. Luuletajad on asetatud sündimisaastate järgi kronoloogilisse järjekorda.

Alates v. Tiesenhausen'i „Tiiu tasane ja helde“, v. Roth'i, Gustav Oldekop'i ja O. R. v. Holtz'i luuletistega ja lõpetades M. Under-Hacker'i, Hugo Raudsepa, Gustav Suits'u, Villem Grünthal'i, Fr. Tuglas'e, A. Mõttus'e ja Marie Heiberg'iga, on püütud anda igalt enam-vähem avalikkuse ees esinenud luuletajalt mõni pala ja seepärast on kogusse kuhjunud rohkesti ka ilmetute epigoonide nimesid. 350 lehekülge on selleks ikkagi liiga vähe, et anda nii ulatuslikku ja üksikasjalist pilti meie luule suunamäärajaist ja nende teise- ja kolmandajärgulisist jälgendajaist.

Seejuures ei ole aga nimestik veel kuigi täielik. Võib päris hästi leppida sellega, et meie varasema aja luuletajaist puuduvad Heinrich Wahl, N. Fr. Russow jm., aga et Suve Jaan ta nime väljajätmisega on eelmistega ühise mõõdu alla koolutatud — see tundub ülekohtusena. Hilisema aja luuletajad on väga suurearvuliselt esitatud; siin leidub H. Rikkand, J. Parv (J. Endla), J. Tõnisson, Juhan Umbliä, A. Mõttus, Hugo Raudsepp jpm.

Ka luuletiste valikuga ei saa päris rahul olla, kuigi see on suurel määral ajajärgu tõekspidamistest ettedikteeritud maitseasi. Nii on E. Enno'lt, kelle luuletiste kogudest oli tol ajal ilmunud ainult esimene — „Uued luuletused“, kõnealusesse kogusse võetud järgmised luuletised: „Mu lapsed“, „Igatsuse laul“, „Sügisesel rannal“, „Rehetare“, „Õhtu kodutalus“, „Koitu igatsus“, „Kevade õhtul“, „Vesiroos“, „Nõiutud mets“, „Kallimeelsed“, kuna näit. „Jutluse ajal“, „Ei püsi neist ükski“, „Mu tuba on väike“ seal puuduvad.

Sama olgu näiteks öeldud veel J. Bergmann'i puhul. Bergmann on esindatud järgmiste luuletiste kaudu: „Taara pidud tagaselja“, „Ustav Ülo“, „Saarepiiga kurtmine“, „Suveõhtul“, „Kaugel“, „Tuletorn“. Siin oleks võinud lisaks olla valme, näit. „Lese silmapisar“, „Vasar“. Ka puudub Bergmanni kõige ühtlasem jutustav luuletis „Salme“. Viimase väljajätmine on ehk õigustatud, sest see on kaunis pikk ja teisi tema ballaade jätkub juba ülevaateks, kuid armastuselaulu „Kaugel“ asemel oleks võinud olla õnnestunumana tunduv „Ta ütles jah!“, või „Mu õilmele“, või „Terwiseid“. „Kaugele“ tundub ikkagi neist vähem elamusrikkana,

liiga üldisena. Samuti oleks võinud kaunis „Lein ja lootus“ antoloogias aset leida.

Samasuguseid erinevaid arvamusi võiks esitada ka mõne muu luuletaja tööde valiku kohta.

„Eesti Luulesse“ on võetud peamiselt algupäraseid luuletisi, välja arvatud mõned üksikud rahvapäraseks ning -omaseks saanud tõlked ja ümbertehtused, näit. Koidula „Ema süda“, „Kodu“ (Klaus Groth), „Õhtu rahu“ (Hoffmann v. Fallersleben).

Üksikute luuletiste juures leiavad A. Jürgenstein ja J. Köpp teatud puudulikkusi ja erinevusi originaalis. Nii on J. Tamme luuletisest „Vanapoi si kimbatus“ toodud ainult lõpusalmid, kuna algus on ära jäänud ¹⁾). Koidula luuletisest „Teretus“ on kogus 3 salmi, kuna neid tõepoolest on 4 ²⁾). Teisest Koidula luuletisest „Enne surma Eestimaale“ on toodud kõigest 8 rida, kuna see luuletis „Eesti Üliõpilaste Seltsi Albumis IV“ (1899), kus ta esmakordselt ilmus, 32 rida pikk on ³⁾).

Mis puutub lõpuks luuletistekogu sisujärjestusse, siis võiks ju sellega kohati leppida, sest kronoloogiline luuletajate järjekord vastab üsna tihti ka üldistele luulearengu ajajärkudele, kuid mõnes kohas on see ometi väga segav. Mõni luuletaja kuulub oma luule ilme poolest hoopis nooremate hulka, kuid sündimisaasta sunnib teda olema vanema põlve kirjanikkude seas; või jälle vastupidi: vanema põlve kirjanik asetseb hoopis erinevailmeliste noorema põlve luuletajate keskel. Ka võib nii mõjustatu mõjustaja ees aset leida. Nõnda on sattunud Anna Haava ette Juhan Liiv; Ennole järgneb Leena Gross; Kuhlbars on enne Koidulat; P. Jakobson enne Bergmanni, Jakob Liivi ja Jakob Tamme. Ometi nõuaks siin luule iseloom ja mõjustus hoopis vastupidiseid paigutusi. Selline järjekord pole siis alati hea, vaid on mõnikord otse segav ja luule arenemisastmest võõriti pilti pakkuv. —

„Eesti luule ilm. Täielikum kogu eesti luuletusi. Välja andnud Auguste Kaarna“ ilmus Tartus 1913. See on eesti antoloogiaist kõige mahukam: 876 + 4 lk. ja 12 lehte kriitpaberit kirjanikkude päevapiltidega.

Ühtekokku esineb selles kogus 104 kirjaniku nime, kuid peale nende luule sisaldab kogu veel hulka vanemaid ja uuemaid rahvalaule või rahvalauludeks muutunud laule. Ka leidub siin muidki luuletisi, mille autorid on teadmata.

Pakutud luuletiste arv moodustab koguka summa 918. See suur luulevara on õige peene sisulise klassifikatsiooni osaliseks saanud: on peetud tarvilikuks kujundada tervelt 41 eripealkirjalist järku. Klassifitseerija leidlikkuse tunnustusena olgu alamal need jaotusühikud esitatud: Luule, Hommik, Õhtu, Öö, Kevade, Suvi,

¹⁾ Eesti Kirjandus 1910, lk. 115.

²⁾ Eesti Kirjandus 1915, lk. 90—92.

³⁾ Seals.

Sügise, Talv, Loodus, Meri—vesi, Põld—töö, Häll, Lapsepõli, Neiu, Noormees, Sõprus, Armastus, Kosjad, Peig—mõrsja, Pulm, Kaasad, Isa—ema, Elu, Usk, Mure—rõõm, Lahkumine, Reis, Võõrsil, Kodu, Emakeel, Eesti — isamaa, Soomele, Siidi sisse mähitud (selles osas on enamasti allegoorilised luuletised ja valmid). Ajavaim, Võitlus — priius, Magajate mälestuseks, Lood (s. o. ballaadid), Muinasjutud (s. o. samuti ballaadid, kuid müütilised), Nali — pilge ja lõpuks „Lisa“ alanimetusega „Karskus“.

Mõni pealkiri jääb alul päris selgusetuks, näit. „Siidi sisse mähitud“, ja mõne puhul peab tõsiselt imetlema, missugustel kaalutlustel on luuletisi sesse rubriiki paigutatud, näit. „Ajavaim“. Siia on koondatud A. Reinwald'i „Parem aeg“, „Emajärve kaldal“; Jakob Tamm'e „Kask“, Fr. Kuhlbars'i „Linda laul“, M. J. Eisen'i „Pühas kojast“ jm. — kokku 24 lehekülge.

Koostajat näib luuletajate ja luuletiste valikul juhtinud olevat põhimõte: koguda kõik, mis koguda on. Siia on kokku kuhjatud nähtavasti kõik koostajale teada olevad luuletajad vähemalt mõnegi salmikuga ja hulk teadaolemata luuletajaid siit-sealt ajalehist nopitud luuletistega. Seesugune püüd selgub luuletistekogu eessõnast. Suurt kasu ei näi olevat toonud sellesse rägastikku ka asjaolu, et A. Jürgenstein on kogu läbi vaadanud, et kindlaks teha luuletiste algupärasust, nagu samuti loeme eessõnast, sest „siiski on kogusse jäänud mitmed tundmata luuletajate laulud“¹⁾. Tõepoolest kahju, et nad siiski sinna pidi jääma! On tahetud anda küll enam-vähem algupäraseid luuletisi, kuid kogusse on jäetud ka mõned üksikud võõrad luuletised „... sellepärast, et nad aja jooksul rahvale omaseks saanud“²⁾.

Järgnegu siin mõnede raamatus aset leidnud luuletajate nimed — võrdluseks olgu toodud ka neilt kogusse võetud luuletiste arv: Jaan Ainson 1 l., Andrés Alver 15 l., Elise Aun 34 l., J. Bergmann 13 l., Fr. Brandt 2 l., Fr. W. Ederberg 2 l., Wilhelmine Ederberg 7 l., M. J. Eisen 29 l., Matthilde Flink 1 l., Leena Gross 4 l., O. Grossschmidt 13 l., P. Grünfeldt 9 l., Marie Haava 3 l., Anna Haava 58 l., A. R. Hansson 8 l., Marie Heiberg 6 l., P. Jakobson 13 l., C. R. Jakobson 5 l., J. Järv 10 l., Koidula 49 l., Liisa Kuusik 3 l., J. Leppik 5 l., P. Liebus 3 l., Jakob Liiv 55 l., G. E. Luiga 35 l., A. Reinwald 78 l., Jaan Reinwald 3 l., Liisa Reinwald 16 l., A. Rennit 14 l., H. Rikkand 5 l., Ed. L. Wöhrmann 30 l., G. Wulff 11 l. jne. Ja nende kõrval: Fr. Kuhlbars 16 l., Juhan Liiv 12 l., E. Enno 6 l., Villem Grünthal 2 l., Gustav Suits siiski 17 l., M. Under-Hacker 1 l., J. Weizenberg 1 l., Kr. J. Peterson 1 l. jne.

Raamatus on niisuguste vanema ja noorema põlve tuntud kir-

1) Eessõna.

2) Seals.

janikkude hulgas, kui v. Roth, Fr. Russow, Fr. R. Fählmann, Fr. R. Kreutzwald, L. Koidula, J. V. Jannsen, J. Hurt, Jakob ja Juhan Liiv, Anna Haava, K. E. Sööt, M. Veske, A. Reinwald, G. Suits, V. Ridala jt., hulk vähetuntud või tundmatuid luuletajaid: Fr. Hasselblatt, W. Kentmann, A. Kurrikoff, Liisa Kuusik, Kristjan Mauer, P. F. Näkk, K. Normann, Emilie Palm, Martha Pärn, Jaan Parv, M. Pukits, C. Recha, I. ja T. Riomar, K. Ruut, J. Rotalia, Alide Selting, Kata Supp, A. Suurkask, Liina Täker, J. Ungerson, B. Weber jpm.

Antoloogia saamisloo ja ülesande kohta annab seletuse eessõna. Siit selgub, et juba 1899. aastast on alatud eeltöid käesoleva luuletistekogu koostamiseks kellegi noormehe poolt, keda saatus kodumaalt kaugel pidas. Materjali korjatud kuni 1911. a., siis astunud salgake naisterahvaid kokku ja otnud käsikirja noormehelt ära, täiendanud, parandanud ja uuendanud seda veel omalt poolt, kuni viimaks valmis kogu, mille trükkimine ligi kaks aastat aega nõudis. Kogu eesmärgiks on olla koduks, „milles elumuredest ja raskustest tüdinenud suguõde ja vend viibides äratust ja meelelahutust leiaks“.

Nii siis on kogu koostamisel paljude aastate jooksul mitu inimest vaeva näinud, ja loodetavasti on teos vaevanägijate vaeva eesmärgi saavutamisega tasunud.

Ühtlasi annab eessõna selguse ka küsimusele, mispärast siin meie naisluuletajate pere nii rikkalikult on esindatud.

Kui eelmiste antoloogiate puhul oli ära märgitud nende laialivalgumus ja teatud tarvete rahuldamiseks koondamise tarvidus, siis „Eesti luuleilma“ kohta võib see ütle mata jääda. „Eesti Luuleilm“ on huvitav kui raamat, kust võib leida siin-seal ilmunud luuletiste väga rikkaliku kogu. Mingisugust luulearengulist ülevaadet ta pakkuda ei taha ja oleks sellepärast mõttetu seda sealt ka otsida. —

Uusim eesti antoloogia on „Eesti nüüdislühirika. Uuemate luuletajate värsipõimik. Koostanud Gustav Suits“. Ilmunud Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastusel Tartus 1929.

See koguteos annab ülevaate eesti viimase aja lühirikast, alates „Noor-Eesti“ ajast ja lõpetades tänapäevaga. Seega esineb siin umbes 25 aasta produktsiooni vaatlus. Kogu 288 leheküljele on mahutatud uuema aja 13 esileküündivama lühiriku 228 luuletist. Antoloogia algab E. Ennoga ja lõpeb J. Schütz'iga. Vahealal on Gustav Suits, Villem Ridala, Marie Under, Arthur Adson, Johannes Barbarus, Henrik Visnapuu, August Alle, Jaan Kärner, Johannes Semper, Vilmar Adams ja Erni Hiir. Seesuguse valikuga pole tahetud mõõta „kogu luuleliigi viljelust: meie oleviku luuletajate kogudus on teatavasti hästi perekam. Kuid varutud lehekülgede ulatuses olen pigemini eelistanud vähemat autorite arvu ülevaate-likkude värsirühmadega kui hulka nimesid hälbimiseni killune-

vate isikuradadega¹⁾). Seega on selles kogus hoidutud vanemate antoloogiate suurimast puudusest — laialivalgumisest.

Iga luuletaja teoste valimik algab autori näopildiga ja lühikesel hädavajalikuma eluloo-ülevaatega.

„Eesti nüüdislüürika“ seab enesele ülesandeks mitmete tarvete rahuldamise. Kõigepealt tahab ta olla abiks eesti keele ja kirjanduse õpetajale selle kutsetegevuses. Kuid seejuures pole olnud mõtuandev puhtpedagoogiline koolilise tarbe rahuldamine, vaid autori enda loomingulised mõõdusuhted. Peale pedagoogilise eesmärgi tahab käesolev värsipõimik anda ülevaate meie oleviku lüürika mitmeilmelisest palgest ja sealjuures ka iga üksiku luuletaja isikupärasest luuleloomu arenemisjoonest²⁾). Nii siis kolm ulatuslikku ülesannet.

Tarvidus niisuguse ülevaatliku koguteose järele on olnud tunduv. „Edasipakitsev pakkumine“ on kippunud täiesti hävitama ülevaate saamise võimaluse. Seepärast tuleb pidada niisugust tihendatud luuletistekogu enam kui hädatarvilikuks.

Kuid on iseküsimus, kuivõrt hästi sobivad kõik püstitatud ülesanded ühe antoloogia piiridesse.

Kui meie vanema ja vanima sugupõlve kirjanikkond võiks õige valiku kaudu ühtede kaante vahel rahuldavalt täita kõiki neid tarbeid, mida täita tahab „Eesti nüüdislüürika“, ei saa seda paraku öelda oleviku luuletajate kohta. Sest nii avarad pole meie luulekunsti „temaatika ja tektoonika“ piirid kunagi olnud kui viimasel ajal. Pole kunagi varemalt olnud rohkete „päädpöörivate kirgede tiirutuste“, „pillerkaaritavate algeliste loomusundide“, „tiirasuse“ ja „alastikiskumise“ kõrval nii ränki pettumusi, kibestumisi, nukrustumisi ja „südamlikku koduidüllit“. Nii teravalt pole ka kunagi avaldunud „protestivad sotsiaalsed tundmused“ kui kaasaegses lüürikas. Kõike seda väljendada ühe antoloogia lehekülgede piiratud arvul ja saavutada kõikide eesnimetatud tarvete rahuldamist näib olevat veidi raske.

„Iga esindatud persona poetae arenguliste olemusjoonte kokkuvõte“ on käesolevas kogus kahtlemata väga hästi õnnestunud. Sama võib ütelda ka „eesti nüüdislüürikale tunnusmärgilistest otsinguist, leiutistest ja saavutistest“ antoloogia lehekülgede poolt lubatud ulatuses. Täielikuma pildi saamiseks oleks tulnud raamisid avardada.

Mis puutub aga koguteose pedagoogilisse eesmärgisse, siis võib siin olla selle tulemusrikkama saavutamise nimel mõndagi lahkarmamist autorite ja värsaside valiku suhtes. Mitte kõik, mis oma aja lüürikale ja luuletaja omapärale on iseloomustav, pole pedagoogilisest vaatevinklist vastuvõetav; samuti võivad sellest erineda ka antoloogia autori loova kirjaniku „loomingulised mõõdu-

1) Eessõnas, lk. 10.

2) Seals.

suhted“. Kui oma aja lüürikale on iseloomustav üleskutse (H. Visnapuu „Kaks algust“):

„Too ohvriks oma liha saatanalle,
õisroosa ihu anna kiusajalle:
Tund tunni järel sulab püsimata“,

siis pedagoogid püüavad sellele just risti vastu sõidida. Kui lüürik tahab (V. Adams „Armastus one-stepi tempos“),

„Et meie kahe vahel
ei hõljuks kirju siid“,

siis pedagoogiline püüd on, et see „siid“ vähemalt kooli ajal „kahe vahele hõljuma“ jääks. Edasi ei saa kooliliseks lugemiseks soovitavaks pidada Erni Hiir'e „Kes ei tunneks“, „Tõll-tõll“. Ka ei taha pedagoogilised põhimõtted lubada nii avameelseid punase võitluse töölipu ümber kogumise ja tornitippu püstitamise üleskutsesid, nagu nõuavad Erni Hiire „Ema laul“, „Katkend puhtevirrast“. Pedagoogilistel kaalutlustel oleks võinud kõige noorem sugu ka kogust puududa — vähemalt E. Hiir —, sest nii ulatuslikku kirjan-dusetundmist ei nõua õpilastelt õpetajad ega ammugi ametlik õp-pekava. Mõned kogus olevad luuletised on õpilaste arusaamisele liiga rasked, näit. Gustav Suits'u „Koduretk“ ja Johannes Barba-rus'e „Multiplitseerit poeet“. Aga see värsipõimik ei taotle ju puhtpedagoogilisi eesmärke ja sellepärast ei või ta ka muid ees-märke sellele ohvriks tuua.

Kahtlemata tuleb aga ühes lugupeetud autoriga „Eesti nüü-dislüürikat“ värsikogudest hinnata „üheks huvitavamaks ja väärtuslikumaks, mis eesti keeles on ilmunud“. —

Teatud üldhinnangu tegemiseks pilku tagasi heites peab tah-tes-tahtmata konstateerima, et senini-ilmunud eesti antoloogiad ei suuda täiel määral rahuldada praeguse aja nõudeid. Enamik neist on vananenud, ei vasta enam praeguse aja tõekspidamisele luule väärtustest. Kaasajale võisid nad olla väärtuslikuks ja tarbeid ra-huldavaks, kuid nüüdisaja muutunud tarbed, maitse ja väärtuste ümberhinnang on nad kõrvale surunud.

Enam-vähem vastuvõetav neist on K. E. Söödi ja Gustav Suitsu „Eesti Luule“, kuid ka see on vananenud ja pole vaba ka meie antoloogiate suurimast üldpahest — kontsentratsiooni puudu-sest. Liiga suur laialivalgumine takistab antoloogiail anda ka üle-vaadet oma aja luulest, ja nende peamiseks väärtuseks muutub lõ-puks see, et neisse on koondatud suur hulk mitmesuguste kirja-nikkude eri kohtades ja eri aegadel ilmunud luuletisi.

Eesõeldu ei kuulu muidugi Gustav Suitsu „Eesti nüüdislüü-rika“ kohta, mis käesoleva aja sünnitisena on kõige otstarbekoha-semalt koostatud ja mille puudused ei suuda ta üldväärtust kõi-gutada, vähemalt niivõrt, kuivõrt see puutub üksikute luuletajate arengujoone ilmestamise ja ka nüüdislüürika üldpildi andmisse.

Mis puutub aga kirjandus-pedagoogiliste tarvete rahuldamisse, siis ei suuda seda täiel määral teha ükski senini-ilmunud antoloogia. Siin valitsev tühik ootab alles täitmist ja meie emakeele ning kirjanduse õpetajate ja koolihuvide seisukohast peatset täitmist.

(Lõpp.)

Vambola Klauren.

Lisandeid Eesti rahvakooli ajaloole 17. sajandi lõpul.

3

Kuusalu kiriku katsumisel 26. juunil 1698 leitakse kool puuduvat, kuid läbistikku oskavad noored poisid ja tüdrukud lugeda, sest et nad üksteist õpetavad ja mõned rikkamad talupojad ka Tallinnast koolipoisse palkavad, kes nende lapsi õpetavad¹¹⁹).

Kose kihelkonnas on Tallinnast pärit õpetaja Johann Witte püüdnud juba varakult luua soodsamaid tingimusi koguduse usuelu parandamiseks. Kuigi tal esialgu ei õnnestu endale häid kõstreid abilisteks saada, vaid nendega tal mitmeid viperusi juhtub, saab ta lõpuks ühe tublimaa eestlase, kellega ta kõigiti rahul on. 1666. a. kevadel alustab kirikuõpetaja omal kulul ja sulaste abil koolitoa ehitamist omade kasvavate ning kooli-ikka jõudvate laste jaoks, ometi näib Witte muu tegevuse najal võimalikuna, et siin ka talulapsed on õppinud¹²⁰). Witte järglane Kosel, Erich Christian Weidenhain, üks 17. sajandi lõpu tülikamaid ja raskemaid iseloomi Eestimaa õpetajate peres, isik, kelle konsistoorium ja hiljemini, 1693. a. ka kuningas oli sunnitud tema kohalt ta ebakohasuse tõttu tagandama, hävitas suurel määral Witte töö tulemusi, ja võimalik, et ka laste õpetamise alal. 1696. a. 21. mai visiteerimisel selgub, et koolimaja on hakatud ehitama õpetajamaja õuele, kuid ehitus pole veel valmis. Kihelkonnas oskavat lugeda umbes 30 last. 27. augustil 1703 pole koolimaja ikka veel päris valmis (ei ole ime, kui nii aeglase ehitamise tagajärjel koolimajad juba enne lagunema hakkasid, kui valmis said); laste õpetamine on kirikuõpetaja hooleks, sest kõster elab kaugel eemal ja on õppetegevuses takistatud ka kindralkubermangu plakatite laialikandmise pärast¹²¹). Viimane kohustus lasus raske koormana kõstritel, kel sagedate korralduste puhul tuli kirjade ja plakatitega väga tihti rännata mõnekümne versta taha naaberkiriku juurde, kus ta ametivend korraldused edasi toimetas. Selle koormuse üle, mis eemal-

¹¹⁹) EKA, A. visit. 1694—99 ja 1703, lk. 51 b—52 a. A. v. Ger-
net, m. t., lk. 57.

¹²⁰) EKA, Kose koguduse arh., Kose kiriku kroonika 1652—82, lk. 15. See Witte kirjutatud kroonika sisaldab rohkesti huvitavat ainekku mitte ükski Kose, vaid ka teiste naaberkihelkondade ajaloole.

¹²¹) EKA, A. visit. 1694—99 ja 1703, lk. 62 b ja 86 a.

das köstri ta otseseist ülesandeist, kaebavad paljud õpetajad ja köstriid. Siiski arvab Kose köster, et ta saaks koolmeistriks olla, kui talle selle eest tasutakse.

Juurus kannatab kooliolude korraldamine esialgu vana praosti Johannes Justus Ludwig'i rahuarmastuse ja mugavuse all, sest näiteks 1690. a. ei viitsi ta ise kihelkonnas koduvisitatsioonegi korraldada, vaid jääb rahulikult koju, kuna tema asemel köster kihelkonnas ringi reisib, katekismuseõpetust jagab ja oskust proovib¹²²). Alles kui Ludwig'i poeg 1691. a. koguduse abiõpetajaks määratakse, näib seisukord pikkamööda paranevat. 15. jaanuaril 1695 on Juurus koolimaja juba olemas ja umbes 30 poissi lugema õpetatud. Kas siin noorel abiõpetajal või köstril suuremaid teeneid on, jääb esialgu selgusetuks, kuigi köstri kohta öeldakse, et ta rohke muu tegevuse tõttu koolmeistriks hästi ei saa olla. Eri-line koolmeister aga puudub, sest tal ei olevat siin ülalpidamisallikat. 30. augustil 1703 ei ole koolmeistrit ikka veel suudetud ametisse võtta. Koolimaja, kus üks aasta olevat õpetatud, näib juba lagunevat, sest piiskopp J. Lang nõuab selle parandamist kiriku summadest. Köstri kohta öeldakse, et ta pidavat sagedasti plakateid laiali kandma, nii et ta õpetada ei saavat. Piiskopp on siiski arvamisel, et see on võimalik, ja soovitab vanematele, kes tahavad lapsi õpetada lasta, et nad maksaksid köstrile selle eest eri tasu. Talupojad vabandavad endid, et nad praegusel ajal ei saavat seda teha rohkete väljaminekute pärast, mida nõudis sõja olukord¹²³).

Hageris leiti visiteerimise puhul 15. jaanuaril 1696, et palju lapsi oskab lugeda. Kihelkonnas oli üks koolimaja (pastoraadis), milles saadi vaid üks aasta õpetada; siis aga katkestati õppetegevus, sest koolimajal puudusid aknad. Ent Hageris, leitnant Rehbinder'i juures mõisas oli veel eriline koolmeister, kes õpetas talulapsi lugema ja kirjutama ja kes nimetatud tegevuse kaudu oli osutanud oma tublidust. Siiski ei olnud teda kihelkonna koolmeistriks võetud, nähtavasti majanduslikel põhjusil; veel 6. septembril 1703 mainiti selle „informaatori“ viljakat tegevust, kes oli paljusid lapsi õpetanud; aga et talle ei tahetud midagi maksta, jäi asi eriti sõja alates soiku. Talupojad, kes tahtsid oma lastele haridust anda, tõid need köstri juurde¹²⁴).

Raplas ehitati koolimaja 1695. a. 13. jaanuari visitatsiooni andmeil Alu mõisa alale; kihelkond maksis selle eest üüri ja pastor pidas omal kulul seal 1694. aastal koolmeistrit, sest kuigi köster kõlbas koolmeistriks, oli tal palju muud tööd. Kuid nähtud vaev oli esialgu väheste tulemustega, sest talupojad pole lapsi kooli toonud. Samuti 1703. a. 2. septembri visitatsiooniprotokol-

¹²²) G. O. F. Westling, Mitth., lk. 238.

¹²³) EKA, A. visit. 1694—99 ja 1703, lk. 94 b ja 102 a—b.

¹²⁴) EKA, eelmainit. köide, lk. 109 a ja 114 b.

lis kurdetakse laste vähese koolisaatmise üle, kusjuures kõster neid eri tasu eest õpetab ¹²⁵⁾).

Nissi kihelkonnas oli 31. augustil 1695 5 aknaga koolihoone valmis, tegemata oli ainult ahi; missuguse tulemusega koolitegevus siin oli, selle kohta puuduvad andmed ¹²⁶⁾).

Keilas leitakse 1694. a. 28. jaanuari visiteerimisel, et nii vanad kui noored, mehed kui naised tunnevad usumõisteid hästi. Kõster kõlbab koolmeistriks, kuid suures kihelkonnas on tal palju tegemist. Koolimajaga on aga halb lugu; kui palgid ehitamiseks olid osalt juba kohale veetud, pidas kirikuõpetaja paremaks asehalduri ja kirikueestseisja loal neid palke pastoraadi parandamiseks kasutada. Talupojad, nähtavasti naaberkihelkonna Harju-Madise laialdaselt arenenud koolikorralduse head mõju nähes, ei ole sääraseks otstarbeks palkide kasustamisega siiski mitte rahul. Vaid soovivad ikkagi koolimaja saada ¹²⁷⁾. Kui visiteerijad ka 2. oktoobril 1707 ei leia kihelkonnas kooli ehitatud olevat ja oma silmaga võivad kogeda, kui viletsas elamus kõster elab ja kooligi peab, siis teevad nad otsuse, koolimaja ehitamist alustada kuninga vastava korralduse alusel; sinna majja võiks siis kõstergi kolida ja seal õppetööd jätkata ¹²⁸⁾). Seda korraldust ei suudetud Rootsi ajal enam täita.

Selle natukese kõrval, mis oli koolide alal teostatud Harjumaal ja teistes Eestimaa osades, erinevad tunduval määral Harjumaal nukas asuvad Risti ja Harju-Madise kihelkonnad, ja nimelt suuremate soodustuste tõttu, mis neile anti. Forseliuse huvi oma sünnikihelkonna vastu, Risti, hiljemini Harju-Madise kirikuõpetaja ning Forseliuse õemehe Gabriel Herlinus'e elav osavõtt oma sugulase algatatud asjast, tähtsal määral aga ka asjaolu, et neis kihelkondades elas rohkesti rootslasi, on põhjusteks, mille tõttu Karl XI erilise korraldusega rajas siin koolid ja nägi ette ka võimaluse koolmeistri ülalpidamiseks; selle korralduse sai B. G. Forselius kirjalikult enda kätte Rootsis viibides, ja see pidi olema tunnistuseks, et kuningas on huvitatud Forseliuse tööst ning toetab seda ¹²⁹⁾. Igatahes võidi Harju-Madises ja Ristil kooliolude korraldamisele asuda paremate võimaluste ning lootustega kui mujal. Juba 1688. a. võivad mõlema kihelkonna õpetajad Forseliusele teatada, et neil on head koolimajad — selle aja

¹²⁵⁾ EKA, m. k., lk. 127 b ja 133 b.

¹²⁶⁾ EKA, m. k., lk. 221 a. — Igatahes ei ole arvatav, et tolleaegne kõster siin edukalt tegev võis olla, sest kirikuõpetaja otsus tema kohta on: „Der Köster Jacob Niemand kan allein Estnisch lesen und singen, aber nicht schreiben, kan deutsch verstehen, aber nicht deutsch rehden, thut sonst seine pflicht.“

¹²⁷⁾ EKA, m. k., lk. 223a ja 225a.

¹²⁸⁾ EKA, A. visit. 1707—09, lk. 77 a—b.

¹²⁹⁾ EKA, Acta de Anno 1688, lk. 330a jj., B. G. Forseliuse kiri piiskopp Gerth'ile.

kohta maal paremad: Madises kroonu kulul ehitatud maja, millele kirikuõpetaja veel kaks tuba juurde ehitas; Ristil Herlinus'e kulul ehitatud koolihoone, kusjuures toetas nähtavasti ka mõisaomanik major Essen. Herlinus on ajanud kihelkonna liikvele kooliõpetusest osavõtmise õhutamisega, isegi jalutuid sante kiidab ta olevat lugemaõppijate seas. 1688. a. oli Ristil ja Harju-Madises koolis ligi 50 õpilast, lisaks neile veel 25 poissi, keda kirikuõpetaja varemalt oma rehes oli õpetanud. Peale koolipoiste oskasid raamatust lugeda Harju-Madisel 60 ja Ristil 84 isikut¹³⁰).

Herlinuse siirdumisel Harju-Madisesse tõuseb tegevus õpetuse alal seal järjekindlalt elavamaks, kuna Ristile diakoniks tulnud kirikuõpetaja G. J. Laurentius ses suhtes näib nõrgemalt teotsevat. Kui kroonu poolt lubatud summad saamata jäävad, langeb koolitegevus Ristil ja võib-olla ka kirikuõpetaja huvi. Igatahes teatab abiõpetaja Laurentius Risti kiriku visiteerimisel 21. augustil 1694, et ei olewat raha koolmeistri palkamiseks, kuigi lisab selle juurde, et ta oleks nõus ise kooli pidama, kui talle selle eest tasutaks¹³¹). Ei ole võimata, et Herlinus Harju-Madise ja Risti koguduse peaõpetajana kuninga poolt määratud summasid rohkem Harju-Madisele ära kulutas; see on seda tõenäolisem, kui arvestada nende kahe vaimuliku just mitte väga leplikku vahetkorda, mille üle nad mõlemad on kaevanud Eestimaa konsistooriumile.

Igal juhul võib aga Herlinus Harju-Madise kiriku visiteerimisel 19. augustil 1694 uhkelt teatada, et tal olevat kihelkonnas 288 isikut, kes oskavat lugeda ja kelle nimed kirikuõpetaja kirikuraamatusse märkinud. Harju-Madises oli ka eri koolmeister, kes sai kroonult 8 riigitaalrit aastas, lisaks veel n. n. kostiraha (Kostgeld) 6 riigitaalrit. Nii siis avanes siin visiteerijatele koolihariduse alal tõepoolest haruldane pilt, ja tagasi pöördunud Tallinnasse, ei olnud nad kitsid kiitma pastor Gabriel Herlinust. Harju-Madise kiriku visitatsiooni puhul 30. augustil 1694 antud resolutsioonis tänatakse pastorit nii eesti kui rootsi koguduse laste õpetamisel ülesnäidatud agaruse eest ja soovitakse talle ses suhtes ka edaspidiseks edukat tegevust. Iseäranis meeldis visiteerijatele, et lapsed ise laulu algatasid ja viisi välja pidasid¹³²).

Võimalik, et Laurentiuse soov täide läheb — vahest on tema see koolmeister, keda Herlinus mainib Ristil 1695. a. teotsevat, või oli Herlinus siiski võimaluse leidnud anda osa raha Ristile erilise koolmeistri palkamiseks. 14. novembril s. a. teatab G. Her-

---

¹³⁰) EKA, Acta de Anno 1698, lk. 338 b—339 a. — V. Reiman, Forselius, lk. 32, 34, 35, 36, 38, 45, 49. Reiman mainib kas eksituse tõttu või muudel andmetel, et 1688. a. olnud Harju-Madises 60 ja Ristil 25 õpilast.

¹³¹) EKA, A. visit. 1694—99 ja 1703, lk. 189 b.

¹³²) EKA, eelm. k., lk. 137 b, 162 a—b.

linus Eestimaa konsistooriumile koolide kohta: „Scholarne wed S. Matth. och Crucis, hafwer denna wår allernädigste Konung inrätta läthit, äro bygde och med Scholemästare underhåldne aff thertill förordnade 50 Dr. S:mt som gifwas, theraf Kongl. förordnade afkortningar afdragad“¹³³). Kuid seda kirjeldust võib võtta ka kui nimetatud kihelkondades kuninga poolt sisseseatud koolide-korralduse iseloomustamist, mida pole tarvilik siduda ainult 1695. aastaga. Harju-Madise ja Risti koolide edaspidise teotsemise kohta heidavad veel valgust juba Rootsi aja lõpul, kui sõda valjult oli maad laastanud, visitatsioonid Harju-Madises 30. septembril 1707 ja Ristil üks päev varemalt¹³⁴).

Harju-Madises on kirikuõpetaja sel ajal hoolsasti jälginud õppetegevust. Koolihariduse levitamise edu oli siin kihelkonnas nagu traditsiooniks saamas, kuid esialgne hoog oli kadunud. Kuigi vanemad harjusid võrdlemisi hilja oma lapsi kooli saatma, tegid nad seda siiski õige rohkel määral. Niiviisi tehti, mis oli võimalik sõjaoludes, üldiselt on aga lugemisoskuses langust märgata; koolimajagi nagu sümboliseerib seda langust, olles tol ajal juba lagunenu. Muidu sarnanesid kooliolud Harju-Madises Risti kihelkonna omadega, kus Herlinus ütleb küll 1688. a. omal kulul koolimaja ehitanud olevat, mille kohta aga 1707. a. öeldakse selgesõnaliselt, et see puuduvat Ristil. Õppetegevuse langust võib konstateerida ka Risti suhtes, ja esijoones on põhjused märgatavad raskenenud majanduslikust olukorrast. Esialgu olid siin köstrid lasteõpetajatena ametis, nende kõrval ajuti ka koolmeistrid, sest kuninga poolt määratud toetus — 50 hõbetaalrit aastas — andis paremaid võimalusi õppetegevuse korraldamiseks kui mujal kihelkondades. Alates aga 1699. aastast ei saadud seda toetust enam korralikult kätte, mille tõttu laste õpetamise intensiivsus otsekohe langes. Köster Jacob palubki 1707. a., et talle endine õppetasu tagasi antaks; siis tahtvat ta oma tegevust rootsi ja eesti laste õpetamisel hoolsalt arendada. Seejuures ei kannatanud Risti köster sel määral koolitamistasu ärajäämise all, sest et ta tubli sepana hankis endale head lisateenistust, kui Harju-Madise köster, kes olevat vaid kirikulaulmist õppinud ja kes ammu oleks nälga surnud, kui teda poleks ligimesearmastuslikult aidatud. Piiskopp käsib visiteerimisel nüüd mõlemal köstril uuesti kooli pidama hakata, lubades kõnelda Tallinnas kindralkubermangu kammerhärraga köstrite tasu väljamaksmise suhtes.

Harjumaal oli siis igas kihelkonnas 17 sajandi 90-ndais aastais koolide ellukutsumiseks midagi juba tehtud, olgugi kohati küll õige vähe. See tehtu olenes, nagu nähtub kohtadel tekkinud kirjeldustest, õige suurel määral kohalikust kirikuõpetajast ning mõisnikkudest; seejuures oli suur osatähtsus vahekorral, mis va-

¹³³) EKA, A. eccles., lk. 318 a—321 b.

¹³⁴) EKA, A. visit. 1707—09, lk. 62 a—73 b.

litses kirikuõpetaja ja kihelkonna mõisaomanikkude ning -rentnikkude vahel. Ka Virumaal näib koolide tegevusseesadmine toimuvat kohati õige vilkalt; Rakvere ümbruskond on ses mõttes paremal järjel kui teised kihelkonnad.

K a d r i n a s konstateeritakse 29. juunil 1698. a. koolimaja ehitamist, mis parajasti käsil. Seni oli kirikuõpetaja lapsi õpetanud ja mõningaid poisse seejuures enesel abiks pidanud, aga ta ütleb, et säärane koolitamisviis olevat talle raske. Palub, et selleks kõster, kes oligi nõus tasu eest lapsi koolitama, või eriline koolmeister ametisse rakendataks. Ehitusel-oleva koolimaja palgid on õpetaja kirikukassast kinni maksnud ja maanõunik Pahlen nõuab, et need koguduseliikmed, kes ei ole oma osa palke toonud natuuras, peavad selle rahas õiendama¹³⁵). Kuid mitte esmakordselt ei ole see vaga soov, saada kihelkonnale eraldi koolmeister, kirjaliikult fikseeritud. Juba 20. jaanuaril 1693 kurdab pastor Eowald Rhaneus (mõni nädal enne oma surma) konsistooriumile, et kihelkond olevat küll käsutatud koolimaja ehitamiseks palke vedama, ei olevat aga seda korraldust täitnud. Ta püüab siis nagu vastutasu kohapealsete kooliolude parandamiseks nõutada, toonitades hädavaialikkust, et koolmeistri ametisepalkamiseks tuleks määrata kihelkonnale nn. toom- ja õpilastevili, mida tasuks rüütelkond ja millest kaetaks koolmeistri palk¹³⁶).

H a l j a l a näib olevat ainuke kihelkond Virumaal, mis juba Forseliuse elu aegu sai suuremaid ergutusid koolide arendamiseks. Kirikuõpetaja Joachim Balecke teatas 1688. a. Forseliusele, et ta kasustanud viimase õppemeetodit hea eduga ka Haljalas, kus sel aastal peeti kooli 18 lapsega ning õpetuseandjaks oli koolmeister, kes sai endale väikese osa ka ristimis- ja matusetasudest. Kuid suurt tulemust pole õppetegevusel nähtavasti siiski mitte olnud, sest kümme aastat hiljemini, 2. juulil 1698, mainitakse kiriku visiteerimisel, et kihelkonnas ainult väga vähesed oskasid lugeda. Samuti ei ole kihelkonnas veel koolimaja, kuid külades olid tegevuses külakoolmeistrid („jedoch lernen einige von denen Bauer Schulmeistern es“)¹³⁷).

V i r u - J a a g u p i s oli 1698. a. 20. juuli visitatsiooni andmeil rohkesti noori ning palju vanugi, kes oskasid korralikult lugeda („fertig lesen“). Üks õppis teiselt, ja nii oskasid näiteks Mõdriku alal üksi üle 100 isiku lugeda. Koolimaja oli küll üles ehitatud, kuid polnud veel lõplikult valminud („zur Perfection ge-

¹³⁵) EKA, A. visit. 1698 (Viru- ja Järvamaa), lk. 12a.

¹³⁶) EKA, Acta de Anno 1693, lk. 23a—b.

¹³⁷) EKA, A. visit. 1698 (Viru- ja Järvamaa), lk. 16 a ja 18 b. V. R e i m a n, Forselius, lk. 31, 40, 49; A. v. G e r n e t, Gesch. u. Syst., lk. 58. Reiman ei too Haljala õpilaste arvu, kuigi Balecke seda nimetab kirjas Haljalast Forseliusele 3. maist 1688. a., EKA, Acta de Anno 1688, lk. 338a.

bracht“), sest kõik ei olnud veel oma ehitusmaterjalide kontingenti tasunud¹³⁸⁾.

Viru-Nigulas leiti 1698. a. 5. juuli visiteerimisel, et paljud koguduseliikmed oskasid lugeda ja laulda ning tundsid usumõisteid. Kihelkonnas oli koolimaja, mis ehitatud kogu kihelkonna poolt, ning ametis koolmeister, nimega Jürgen Bläs. Kas rootsipärane nimi just rahvust alati kindlaks määrab, on küsitav. Koolmeistril oli maja, puudus aga täiesti maatükk, ja selle asemel pidi talle maksetama õpetamistasu iga ratsateenistuse pealt 2 tündrit vilja (otri). Bläs õpetas noorsugu hoolsasti, senikui talupojad suutsid veel lapsi kooli saata ja neid leivaga varustada. Nälja-aastail muutus koolmeistri olukord õige viletsaks, sest lapsed ei tulnud enam kooli. Selle üle kaebabki Bläs visiteerimisel ja sei puhul kohustati kogudust koolmeistrile maksud tasuma¹³⁹⁾.

Lüganuses ehitati koolimaja 1694. a. ja koolmeistri palgaks määrati aastas 16 tallinna tündrit vilja. Iga lapse kooliastumisel pidi koolmeister saama peale selle umbes ühe vasktaalri, ja kui õpilane lahkus koolist lugeda osates, lisaks veel ühe. Kui korralikult seda huvitavat ja ergutavat otsust esialgu on täidetud, selle kohta ei ole teateid, kuid peagi hävitas algav näljaaeg hea kavatsuse täitmise võimalused. Juba 1695. a. paiku kirjutab kirikuõpetaja Martin Closius, et tema sissetulek olevat väga halb, eriti talupojad jätvat vaesumise tõttu kirikumaksud maksmata, ka „Catechismus Information'i“ eest saavat ta väga vähe, kuigi see töö nõudvat suurt vaeva ja mitu nädalat aega. 7. juulil 1698. a. Lüganusel asetleidnud visiteerimise protokollist selgub, et enne näljaaega teotsenud kihelkonnakool eri koolmeistriga, kuid näljaajal olnud koolmeister sunnitud kohalt lahkuma, sest tal puudunud ülalpidamis-allikad täiesti; talupojad ei olevat suutnud toidu puudusel lapsi kooli saata¹⁴⁰⁾.

Jõhvis oskasid noored 17. juulil 1698 hästi lugeda. Koolimaja kihelkonnas ei olnud sinnamaani veel ehitatud, kuid oli ametis eraldi koolmeister, kes koolitamise eest —kooli pidas ta rehes— sai igalt ratsateenistuselt 1 tündri otri, nii siis poole vähem, kui Viru-Nigula koolmeister. Koolmeister kaebas, et ta ei olevat Päite mõisalt oma tasu kätte saanud. Selle visiteerimise suhtes teeb piiskopp J. Salemann Tallinnas 27. septembril 1699 korralduse, et

¹³⁸⁾ EKA, A. visit. 1698 (Viru- ja Järvamaa), lk. 112a ja 114b; ERÜA, F I 30.

¹³⁹⁾ EKA, A. visit. 1698 (Viru- ja Järvamaa), lk. 80a, 82a ja 83b. Ka G. O. F. Westling, Mitth., lk. 244 ja 250, mrk. 43 märgib näitena V.-Jaagupit ja Lüganust, kus näljaaja tõttu pidi katkestuma koolmeistrite tegevus.

¹⁴⁰⁾ EKA, Lüganuse koguduse arh., Kirchen und Documenten Buch in Luggenhusen, lk. 79; EKA, A. eccles., lk. 124a—130b; EKA, A. visit. 1698, lk. 70; O. Liiv, Jooni Lüganuse minevikust kirikukroonika järgi, Eesti Kirjandus XX (1926), lk. 29.

Jõhvi ehitataks ka koolimaja ¹⁴¹), kuid Põhjasõda ei võimaldanud selle täitmist.

V a i v a r a kihelkonna kooliolud osutuvad võrdlemisi puudulikuks. Peetri (Peeterristi) abikiriku juures 15. juulil 1698 peetud visiteerimisel, kuhu oli kutsutud kogudus ka Vaivarast. Lugemisoskus oli keskpärane, koolimaja puudus, mõned talupojad püüdsid ise oma lapsi õpetada. Kihelkonna mõisnikud avaldasid soovi, et ametisse võetaks säärane kõster, kes külades talulapsi võiks õpetada ¹⁴²).

S i m u n a s märgitakse 22. juulil 1698, et laste lugemisoskus on korralik; kuigi pole koolimaja, saadavad paljud talupojad oma lapsed kõstri juurde kooliharidust saama; ka õpetavad lugedaoskajad teisi lapsi, nii et „sehr viele lesen können“ ¹⁴³).

V ä i k e - M a a r j a s ei näi olukord kuigi hea olevat, sest konsistooriumi poolt sinna kihelkonda kirikuolusid uurima määratud komisjon (Peetri kirikuõpetaja, Järvamaa praost J. Schopp, Järva-Jaani kirikuõpetaja Chr. Kelch ja Tallinna Kaarli eesti koguduse õpetaja H. Derling) konstateerivad 13. septembril 1693 sel alal kihelkonnas mitmeid väärnähtusi. Et kirikuõpetaja oli vana ja ta väljendus ebaselge, ei saanud talupojad tema jutlustest ega kõnelustest hästi aru, kõster oli kõva kuulmisega ja kaldus liigsesse joomisse. Vahest oleks kõster, kes õpetas katekismust ja oskas lugeda, siiski suutnud ka lapsi parema eduga õpetada, kuid raskusi valmistas tema elukoht, milleks oli kõrts. Kuigi talupojad ütlevad, et nad kaks korda palke kõstrimaja ehitamiseks kohale vedanud, olevat kirikuõpetaja Martin Wildmann need põletuspuideks ära tarvitanud. Üldse ei ole kirikuõpetaja suutnud kirikuolu alal kihelkonnas kuigi head korda luua; ta sallib isegi, et tema teadmisel Ärina kõrtsmik Jaak 3 ööd 3—4 härga kirikus peab ja kirikut seega nagu laudaks tarvitab.

Lugema õppisid lapsed peamiselt oma vanemalt ja lugemise algelise oskusega võisid nad seetõttu vaid viletsalt toime saada, sest kui laste lugemisvõimeid prooviti, osutusid need halvaks. Visitatsiooni andmeil 24. juulist 1698 puudus Väike-Maarjas koolimaja, kuigi kihelkonna mõisnikel oli kavatsus seda ehitada. Sügise ti õpetas kõster noorsugu, mistõttu paljud oskasid lugeda ¹⁴⁴). Kas aga see oskus kuigi kõrgel tasemel oli, selles on põhjust kahelda.

Järvamaa koolide üle käsitusluse saajandi lõpul leidub vähe teateid, sest puudub osa visitatsiooniprotokolle 1690-ndaist aastaist.

A m b l a s 31. juulil 1698 peetud visitatsiooni puhul öeldakse.

¹⁴¹) EKA, A. visit. 1698, lk. 86a—b, 88b, 95a—96b.

¹⁴²) EKA, A. visit. 1698, lk. 98a—b, 101b.

¹⁴³) Sama köide, lk. 130a ja 131a.

¹⁴⁴) EKA, Acta de Anno 1693, lk. 362a—365a; EKA, A. visit. 1698 (Viru- ja Järvamaa), lk. 139a.

et noorsugu oskavat õige hästi lugeda, lugemisoskus olevat levinud, õpetust andvat kõster, kes aga kaebavat, et ta selle eest tasu ei saavat ¹⁴⁵). Koolimaja olemasolu kohta ei ole andmeid.

Järva-Jaanis õpetaja Christian Kelch, kes sajandi lõpul siirdus Viru-Jaagupi kirikuõpetajaks, on Järva-Jaanis ametisoleku ajal suure innuga Forseliuse algatusi toetanud ja neid koha pealgi ellu kutsunud. Kui 1686. ja 1687. a. koolideküsimust ka Eestimaal elavamalt arutama asuti ja vaimulikelt seisukohti nõuti koolide asutamise, koolimaade muretsemise ja koolmeistrite palkamise, koolmeistri ja kõstri ameti ühendamise suhtes, siis on Kelch kindlal arvamisel, et laisad ja joodikud kõstrid tuleb vallandada ja koolmeistrile kõstrimaja koos selle sissetulekutega anda. Talupoegadest-koolmeistritest loodab ta kirikuõpetajatele head abi. Olles tuttav Forseliusega nõutab ta selle kaudu riigivõimult kõstri tasuks aastas toetust 6 riigitaalrit, millele kihelkond omalt poolt 4 riigitaalrit juurde lubas. Koolmeistriks muretseb Forselius talle ühe oma kasvandiku, kellega Kelch väga rahul on. Koolipidamisega alustati, ja kuigi järgmisel aastal kroonu toetus tagasi võeti ja aasta hiljemini ka kihelkonna toetus ära jäi, otsustas Kelch kooli ise koolihooneta ja koolmeistriga edasi pidada. 1688. a. peabki ta ise pastoraadi ruumis kooli 22 (V. Reimani kontrollimatul andmeil 17) lapsega, ja ta õpilasi kiidetakse ka 1690. a. visitatsioonil. Kelch julgustas oma kirja kaudu 18. juunist 1688 B. G. Forseliust ta võitluses nendega, kes sugugi heatahtlikult ei suhtunud Forseliuse koolikorralduse kavatsustesse ¹⁴⁶).

Peetri kihelkonnas konstateeritakse külakoolmeistrite tegevust juba 1690. a. visitatsioonil. Koeru ja Anna kihelkonnas olid õpetuseandjaks arvatavasti kõstrid; koolimajade olemasolu kohta Rootsi ajal puuduvad andmed.

Ligikaudu Kelch'i innukusega töötab kooli asutamisel Järva-Madise kirikuõpetaja Jeremias Rublach, kes on Forseliusega kirjavahetuses. 1688. a. on kihelkonnas kool 28 lapsega; kirikuõpetaja püüab kihelkonna rahvast õppimisele õhutada, juba 1686. a. laseb ta ühel 9-aastaselt poisil kirikus enne jutlust kogudusele pühakirja ette lugeda, mis suurt imestust tekitab ¹⁴⁷).

Ka Türi kihelkonnas töötab 1688. a., nähtavasti õpetajamajas, kool, mille laste arvu õpetaja ei nimeta, sest 1690. a. 6. augusti visitatsioonil selgub, et koolimaja veel ei ole ja kõstrilgi puu-

¹⁴⁵) EKA, A. visit. 1698, lk. 143a ja 145b.

¹⁴⁶) EKA, Acta de Anno 1688, lk. 332 a—b; R. Winkler, Beiträge zur Kenntniß des Chronisten Kelch und seiner Zeit, Beiträge z. K. E., L.- u. K. V, lk. 114—115; V. Reiman, Forselius, lk. 30, 49, 51; M. Lipp, Kodumaa kiriku ja hariduse lugu, II, 1, lk. 20; G. O. F. Westling, Mitth., lk. 241—242.

¹⁴⁷) EKA, Acta de Anno 1688, lk. 338a, õp. J. Rublach Forseliusele 27. juunil 1688 (väljavõte); V. Reiman, Forselius, lk. 43, 44 ja 49.

dub elumaja ning maa. Siiski võis kool 1688. a. küll vähese eduga töötanud olla, sest samal 1690. a. visitatsioonil mainitakse, et lugeda ei osata; kuid kihelkonna mõisnikud töötavad kooli suhtes nii toimetada, nagu eelseisev maapäev selle küsimuse otsustab. Et see on vaid tühi lubadus, näitab Türi kirikuõpetaja ja kõstri sisetulekute loend aastast 1696, kus tähendatakse, et kõstrile on õpetajamaale väike majake ehitatud kuni kooli ehitamiseni, milleks aga veel midagi polevat tehtud. Ometi ei saa siin täiel määral süüdistada kogudust, vaid mõnd üksikut mõisnikku; sest 22. novembril 1695 kirjutab Türi kirikuõpetaja Joh. G. Dentenius Eestimaa konsistoriumile, et koolihoone tahetud ehitada kiriku juurde, selleks olnud kogudus suure meeleheaga kaks korda palke vedamas, ka kindralkubernerilt saadud korraldus ehitada kool kiriku juurde Türi külla, kuid siiski ei olevat saadud seda teostada, nähtavasti mõisniku vastuseisul¹⁴⁸). Niiviisi mädanesisid palgid ja koolimaja jäi ehitamata.

Kuna Harju- ja Virumaal, vähemal määral Järvamaal püstitatakse koolimaju või püütakse ametisse võtta koolmeistreid, on kirikuterikkam Läänemaa läbi ajanud peamiselt kõstri tegevusega laste õpetamisel, mille hoogsuse määrajaks olid loomulikult kirikuõpetajad, kes siin-seal kihelkondades ka isiklikult agarasti kaasa löid.

M ä r j a m a a l mõisteti 1699. a. 17. jaanuari visiteerimisel katekismust, mõned oskasid ka lugeda. Kooliolude alal märgitakse, et kirikuõpetaja ning praost Andreas Knüpfer „einen guten Anfang gemacht gehabt, aber in denen bösen Zeiten, weren die Kinder aus Mangel Brodts wegblieben“¹⁴⁹). Visitatsioonil 8. septembril 1707. a. (1707. ja 1709. a. saadi visitatsioone korraldada ainult Läänemaal, kus liikumine ei olnud nii hädaohtlik vaenlaste röövsalkade mõttes) konstateeritakse, et lapsi õpetab kõster Johan Junkam vähese tasu eest (lapse pealt 1 külmitt rukkeid ja koorem puid). Junkam olevat juba üle 40 lapse lugema õpetanud ja visitaatorid kordavad lastevanematele, talupoegadele, et nad ei jätaks juhusst kasustamata nii vähese tasu eest oma lapsi lugema õpetada¹⁵⁰).

K u l l a m a a l alustatakse koolimaja ehitamisega 1695. a., sest 8. märtsil s. a. teeb kindralkuberner Axel Julius de la Gardie kihelkonna mõisnikele korralduse — tuua palke koolimaja ehitamiseks. Hoone seinad on nähtavasti samal aastal valminudki. kuid, nagu see mujalgi tuttav nähtus, päris lõpule ei viida ehitus

¹⁴⁸) ERKA, ERüA, lahtised paberürikud, nr. 1463, kindr.-kub.: de la Gardie rügemendikortermeister Otto Friedrich von Buxhövdn'ile; EKA, A. eccles. 1691—1701, lk. 91 a; EKA, Türi koguduse arh., nr. 199 I ja 200 II; V. R e i m a n, Forselius, lk. 49.

¹⁴⁹) EKA, A. visit. 1654—91 (tiitel ei vasta sisule), lk. 2 a ja 4 a.

¹⁵⁰) EKA, A. visit. 1707—09, lk. 4 b.

siiski; sest 17. oktoobril 1697 olid koos kirikueestseisjad ning saksa ja eesti koguduse esindajad, kes muuseas otsustasid koolimajale, mis juba kaks aastat seisvat katuseeta, katus peale ehitada, et hoone ära ei mädaneks. Selleks otstarbeks määrati õlgi. Kiriku visiteerimisel 9. jaanuaril 1698 on koolimaja lõpuks siiski juba katuse all ja kirikuõpetaja ise õpetab mõnd poissi lugema. Õppetöös kasustas kirikuõpetaja Barthol Strahlborn peale kõstri arvatavasti ka üliõpilase-kodukooliõpetaja abi, kes ta lapsi koolitas¹⁵¹). 1707. a. 20. septembril peetud visitatsioonil selgub, et katehhiseerimist toimetab kõster hoolsasti. Koolimaja ei leidu, — kas oli endine koolihoone juba hävinud või muu kasustuse alia võetud, on teadmata; koolimaja asemel koolitab kõster lapsi lugemises ja katekismuses. Talupoegade suhtumine õpetamisväärtusse on õige alahindav; igatahes leidub rohkesti neid tänamatuid, kes oma laste koolitamise eest kõstrile midagi ei maksa. Talupoegi manitsetakse, et nad tooksid lapsi osa saama lugemisõpetamisest, „damit sie im nothfall auß den Büchern Trost, und Segen Gottes davor möchten zu genießen haben“¹⁵²).

Martnas 2. veebruaril 1694 peetud visitatsiooni protokolli ja kohaliku kirikuõpetaja Joachim Madeycka aruandest s. a. alul selgub, et kihelkonnas koolimaja ei ole, kuid talurahvas, eriti kiriku lähemal asuvad elanikud saavad meelsasti („überaus willig“) oma lapsi kirikuõpetaja juurde õppima. See suur huvi ei nähtu küll laste arvust, keda kirikuõpetaja ütleb möödunud talvel omalt poolt õpetanud olevat. Neid on 3, kellest kaks juba loevad, kolmas aga läheneb alles sellele oskusele. Visitatsioonil ilmenud puuduste kõrvaldamiseks annab piiskopp Gerth Tallinnast korralduse, mis kohustab viivitamata alustama koolimaja ehitamist ja mõisnikke järelevalvele, et talupojad lapsed kooli saadaksid. Sajandi lõpul avitas kõster kirikuõpetajat lastele lugemisoskuse jagamisel, ja kõstri äraolekul (kirjade viimisel Tallinna j. m.), mis kestis mõnikord mitu päeva, täitis kõstri aset ses suhtes kirikuõpetaja Joachim Madeycka 15-aastane saksa soost kasvandik¹⁵³). 1707. a. 22. septembri visitatsiooni andmeil on Martnas kooli alal õige halb olukord. Koolimaja puudub, kõster elab kirikust poole miili kaugusel ja poisid, kes tahavad omandada lugemisoskust, käivad tema pool; kiriku juures aga ei saavat kirikuõpetaja ses suhtes suuremat midagi teha, sest puudub kõstri avitav käsi¹⁵⁴). Mannetuna tundub küll seesugune vabandus kirikuõpetaja poolt.

¹⁵¹) ERKA, ERKKA, 1695. a. väljas. kirjade kontseptid; seals., EKA, Kullamaa koguduse arh., kirikuraamat 1690—1709, lk. 7; EKA, A. visit. 1654—1691, lk. 21 a ja 23 a; EKA, A. eccles., Strahlborn konsistooriumile 18. detsembril 1699.

¹⁵²) EKA, A. visit. 1707—09, lk. 34 a.

¹⁵³) EKA, A. visit. 1694, lk. 226 a—227 a, 232 b, 257 a, 258 b; EKA, A. eccles., lk. 300 a—301 b.

¹⁵⁴) EKA, A. visit. 1707—09, lk. 38 a.

Kirblas seisab rootsiaegse koolikorralduse omapära selles, et siin 11. jaanuaril 1698 on koolimaja küll valmis, pole aga ühtegi õpilast. Küll manitseb kirikuõpetaja avalikult kogudust, et vanemad lapsed kooli saadaksid, kuid seda ei tehta ja selle tõttu on lugemisoskus kihelkonnas äärmiselt väike. Koolmeistrit ei saadud palgata, sest viimase jaoks puudus lootus saada mingisugustki elatustasu. Kui hakati ehitama koolimaja (1694. a. ei olnud veel hoonet), millel puudusid õpilased, oli kogudusel rohkesti muret hoone asukoha valikuga. Viimaks nõustus pastor eraldama oma maast koolimaja ja selle kapsa-aija jaoks vähema krundi, kuid tingimisel, et kihelkond annaks talle selle eest iga aasta adramaa pealt 4 kubu õlgi. Aja jooksul sai Kirbla kool ka õpilasi, ja neid õpetas kirikuõpetaja Albert Erasmi, sest köstrit ei suutnud (õigemini ei soovinud) kihelkond pidada. Vaevalt olid siin ainuüksi majanduslikud kaalutlused mõõtuandvad, sest kui omal ajal alustatigi Kirblas köstrimaja ehitamist, siis viidi see peaaegu lõpuni; kirikuõpetaja ütleb, et puudunud veel paljalt viis palki, kuid neid kohale ei toodud, ja lõplikult valmimata ehitis hävib aja jooksul sootuks. Säherdust asjaajamist võib ainult äärmiseks lohakuseks nimetada, mis laseb vaeva ja kulu nõudnud ühisettevõtte peaaegu juba eesmärgile jõudmisel ükskõikselt laostuda¹⁵⁵). Paranenud ei ole olukord lugemisoskuse poolest ka veel 1707. a., mil 18. septembri visitatsioonil ainult mõned poisid lugeda oskavad. Koolmeistri kohuseid täitis siis juba ametis olev köster korralise köst-ritasu eest¹⁵⁶).

Lihula kooliolud olid Rootsi ajal üldiselt halvemad, kui seda võiks toleaegeis oludes oodata võrdlemisi rahvarohke alevikuga kihelkonnalt. Aleviku saksa soost kodanikkude lastele andis Põhjasõja alul õpetust küll eriline informaator, keegi noormees Johan Jürgen Winter, kuid kindlasti „eksis“ sinna saksa noorsoosse ka eestlaste lapsed. Kuigi Winter oli ainus poeg perekonnas, võeti ta sõja alul siiski sõjaväkke. Lihula kirikuõpetaja Petrus Udam teatas sellest Eestimaa konsistoriumile 11. mail 1700 ja palus, et piiskopp mõjuks kaasa Winteri vabastamiseks sõjaväeteenistusest ning ta määramiseks alevikku korraliseks koolmeistriks¹⁵⁷). Ometi ei leidu Lihulas koolimaja veel sajandi lõpulgi, nagu tõendab kohaliku kiriku visitatsioon 22. jaanuaril 1699. Lugeda oskasid küll mitmed poisid, kes said puudulikku õpetust peamiselt vanematelt, kuid ka köster ja kirikuõpetajagi on õpetamisele kaasa aidanud. Omapäraselt on kirikuõpetaja püüdnud

¹⁵⁵) EKA, A. visit. 1654—91, lk. 32 a, 36 a—38 b.

¹⁵⁶) EKA, A. visit. 1707—09, lk. 26 a—b, 28 a.

¹⁵⁷) EKA, Acta de Anno 1700, lk. 228 a. Lihula kooliolusid on uurinud C. Russwurm, kuid temalgi pole midagi olulist konstateerida kihelkonna rootsiaegse koolikorralduse kohta. C. Russwurm, Nachrichten über die Schulen zu Baltischport und Leal, Tallinnas 1864, lk. 17—18.

ületada sagedasti kohatavat raskust, et õpilased unustasid kooli vaheajal õpitu. Selle üle teatab ta 1699. a.: „So ist auch eine Sorge getragen, daß die jugend zur Winters Zeit zum lesen hat müßen angewiesen werden, wie denn auch ein gut theil derselben bereits zur fertigkeit gelanget, und damit sie, sonderlich zur arbeits Zeit, nicht aus der übung kommen auch bey Lust erhalten werden mögen, müßen Sontägl. 2 Jungen Epistel und Evangelia in der Kirchen für der Gemeine lesen“¹⁵⁸). Erilisema iseloomuga, haarates ainult katekismuse tundmaõppimist, oli see õpetus, mida korraldas kirikuõpetaja Udam kaks korda aastas, jõulude eel ja kannatusajal, neile noortele, kes esmakordselt võeti armulauale. Sel puhul õpetati neid igapäev üks või kaks tundi¹⁵⁹). Ka mitmes teises kihelkonnas, kus teotsesid hoolsamad kirikuõpetajad, leidis aset säärane ettevõtte, mis võrdne meie praeguse leeritamisega. 17. septembril 1707 on olukord vahest paremgi kui visitatsiooni puhul 1699. a.; katekismust tunti hästi, väga paljud oskasid lugeda. Usumõistetes haris noorsugu kirikuõpetaja ning praost ise; tavaliselt aga õpetas eesti noorsoole lugemist ning katekismust köster, kellele ülesandeks tehti lastele ka lauluviise kindlasti kätte harjutada. Koolmeister ei teotse enam alevikus, sest tal ei oleks siin sissetulekuid¹⁶⁰). Kas ei vabastatud Winterit sõjaväest või lahkus ta ise Lihulast, kuid alevik tugines hariduse saamises nüüd ainult kirikuõpetajale ja kõstrile.

Kui Vigala oli esimesi kihelkondi Läänemaal, kus Forseliuse õhutuse mõjul avati kool ja kus 1687. a. lõpul õppis 15 poissi, siis hiljemini ei kuuldu Vigala haridusoludest Rootsi ajal enam midagi. Vigala kirikuõpetaja praost Johann M. Embken (Emken) oli Läänemaal üks väheseist vaimlikest, kes vaimustasid Forseliuse kavatsustest ja toetasid kõigiti tema püüdeid. Embken on otse meelitanud lapsi kooli, andes neile, kes talle andekamad näisid, prii ülalpidamise, aga rikkamate talupoegade lapsi toetades viljaga¹⁶¹). Kuid kõik see ei aidanud palju. Siiski sai praost lõpuks ülalnimetatud arvu õpilasi ning vaatamata nähtud vaevale tundis ta suurt rahuldust, et ta oli alguse teinud kooli pidamiseks, nagu ta sest kirjutab B. G. Forseliusele 13. detsembril 1687. Embken oli too pastor, kes pärast neljanädalast õpetust ühe poisi Tallinna viis ja seal selle lugemisoskust aabitsast Forseliuse meetodi järgi demonstreeris Forseliuse vastastele pastoritele Bender'ile ja Heidrich'ile.

¹⁵⁸) EKA, A. visit. 1654—91, lk. 67 a, 69 a, 71 a.

¹⁵⁹) G. O. F. Westling, Mitth., lk. 238—239.

¹⁶⁰) EKA, A. visit. 1707—09, lk. 20 b, 21 a, 23 b.

¹⁶¹) EKA, Acta de Anno 1688, lk. 333 a; V. Reiman, Forselius, lk. 37 ja 49. Siin märgib Reiman ekslikult, et Vigala koolis oli 1688. a. 12 last. Toimetaja M. Aitsam oma „Vigala kihelkonna ajaloos“ mainib Embkeni tegevust, teisi koole ei ole aga kihelkonnas Rootsi ajal olnud.

Mihklis, selles Läänemaa sopis, aga ka Pärnumaa kauges kolgas (kihelkond asetses mõlemas maakonnas), kus nähtavasti enam kui mujal valitses ebausku, kus oli tugevasti juurdunud mängutubade pidamine ja metsikukultus, võitleb pastor Heinrich Goeseken koos oma abi ja kõstriga vaimukultuuri algete loomise ning süvendamise rindel, kuid kaunis viletsate tulemustega. 8. veebruaril 1694 ei olnud siin veel kooli; kaaluti ainult küsimust, kas ehitada kool kihelkonna Pärnu- või Läänemaa ossa, ja et sel puhul oli puhkenud tüli, siis ei saadud seni üldse maad kooli jaoks. Lugemisoskus oli väga väike, protokoll märgib koguni resoluutselt, et „können auch keine Kinder lesen“. Talupojad soovisid küll meelsasti lapsi kooli saata, kaebasid aga samas jälle, et neil oleks seda raske teha leiva ja vastava rõiva puudumisel¹⁶²). Koolihoone ehitamise puhul tekkinud tüli kestis veel 1708. a., kui siin 9. veebruaril kirikuvisitatsiooni korraldati. Pärnu kreisifoogt, kes oli visiteerimisel, teatas, et kihelkonna Pärnumaa osa mõisnikud on juba ammu nõus koolimaja ehitama, kui seda teevad ka Läänemaa osasse kuuluvad mõisad; viimaste pidajad ei soovinud aga ilma sellekohase käsukirjata maad kooli jaoks anda. Piiskopp Jacob Lang otsustas asja senikauaks lahendamata jätta, kuni saabub rahu, et mõjustada seesugust korraldust siis kuninga kaudu. Muide aga oskasid kihelkonnas õige paljud lugeda; neid õpetasid kirikuõpetaja, peamiselt aga köster Adam Falk, kellel oli 1708. a. alul kõstrimajas koolis parajasti 10 poissi¹⁶³).

Karuse kihelkonnas tehtud, õigemini tegemata jäänud tööd laste lugemisoskuse süvendamise alal valgustab siinse kiriku visitatsioon 13. septembril 1707¹⁶⁴). Katekismuse tundmine polnud just kiidetav; nähtavasti oli koolimaja ehitamata, kõstergi oli selleks ametis, et lapsi õpetada, aegagi oli tal siin selleks, kuid sõjaajaga kaasas käivate rohkete väljaminekute tõttu ei saatnud talupojad lapsi kõstri juurde õppima; selle eest manitses neid piiskopp, kuid tagajärjeta.

Nagu Mihklis, valitseb ka Hanilas tüli kooliküsimuse lahendamisel. 13. jaanuaril 1693 kirjutab Hanila kirikuõpetaja konsistooriumile, et oobristleitnant Schlippenbach andnud Virtsu mõisast kooli jaoks tüki maad, mis oma asukoha poolest kõigiti sobiv oli. Ent siis astusid vahele saksa kirikueestseisjad, kes seda maad ei tahtnud jätta kõstrile ega koolmeistrile. Kirikuõpetaja arvestab, et kui sellele ametmehele antaks igalt adramaalt kas või 2 külimittu vilja, saaks ta koha peal elada. Koolimaja ei olnud

¹⁶²) EKA, A. visit. 1654—91, lk. 75 b ja 78 b.

¹⁶³) EKA, A. visit. 1707—09, lk. 80 a ja 83 b.

¹⁶⁴) EKA, A. visit. 1707—09, lk. 6 a ja 8 b.

aga 1699. a. veel ehitatud ¹⁶⁵⁾ ja nähtavasti jäigi see Rootsi ajal püstitamata, sest ka 1707. a. 15. septembri visitatsioon möödub kooliküsimusest vaikides. Hariduslikud olud olid aga kihelkonnas viimatimainitud aastal õige nõrgad. Pastori teatel oli kõster ametisse võetudki eeskätt noorsoo õpetamiseks lugemises, vanemad aga ei saatnud lapsi kooli. Kui kõstrilt endalt küsiti, mitut ta lugemises juba on koolitanud, vastas küsitav, et tema juurde ei olewat seni õppima tulnud ühtegi last, ja palus ühtlasi, et ta vabastataks kohalt, sest tal ei olewat allikaid, millest hankida ülalpidamist; kihelkonnalt sai ta liiga vähe tasu, et sellest elamiseks oleks piisanud ¹⁶⁶⁾. Piiskopp soovitas mõisnikele kõstrit paremini toetada, kui nad seda seni olid teinud; talupoegi aga manitses ta, nagu tavaliselt, lapsi kooli saatma, juhust mitte mööda lastes, „insonderheit, da sie mit gar geringen Unkosten abkommen können“. See oli õige toon, sest odavus oli hinnatav ja selle kaudu võis midagi saavutada.

Ridala kiriku visitatsiooniprotokolli andmeil 13. jaanuarist 1698 polnud kihelkonnas koolihoonet, lapsed oskasid aga lugeda, sest mõningaid õpetas kirikuõpetaja ise ja need omakord teisi lapsi. Ka kõster oli valmis lapsi õpetama, kui talle selle eest oleks tasu lubatud. Oma ametikohuste täitmisel korralik, pidi ta agaralt võitlema oma majandusliku hüveolu eest, sest kihelkonnas polnud tal „kälaiustki“ kõstrimaatükki, vaid ülalpidamiseks vajalikku põllumaad tuli kõstril endal rentida 30 vaskaalri eest aastas. Kuigi kõstrile ettenähtud tasutingimuste järgi pidi iga poole adramaa pealt 1 külimitt lääne mõõdus vilja makstama, oli selle kättesaamine alati suurte tülidega seotud ja ainult osa sellest normist võis kõster tegelikult omaks lugeda ¹⁶⁷⁾. Et koolihoone siin Rootsi ajal ehitamata jäigi, tõendab Ridala kiriku visiteerimise protokoll 24. septembrist 1707 ¹⁶⁸⁾. Siiski näitas kirikuõpetaja ja kõstri tegevus õpetamise alal häid tulemusi, nagu seda tõendab kihelkonnas võrdlemisi levinud lugemisoskus. Kõster õppetegevuse eest lastevanemailt mingit tasu ei saanud.

Lään-Nigula visiteerimisel 16. jaanuaril 1698 mainitakse kihelkonna haridusekülvajana kõstrit, kes täitis ka koolimeistri kohuseid. Kõstriasulas oli kaks hoonet: ühes ruumikas elamus asus ta ise, teises pidas kooli, lapsed aga ei tahtnud tema juurde kooli minna. Aga need mõned, keda ta juba oli õpetanud, andsid oma teadmisi edasi teistele lastele; seesugune õpetamisviis näib tol ajal üle Eesti kõige laiemalt tarvitusel olevat. Vanematelt lastele, lapsed teistele omasugustele — nii võrsus ja levis

¹⁶⁵⁾ EKA, Acta de Anno 1693, lk. 19a; seals., A. eccles. 1691—1701, lk. 309a.

¹⁶⁶⁾ EKA, A. visit. 1707—09, lk. 10 a—b, 13 b.

¹⁶⁷⁾ EKA, A. visit. 1694, lk. 207 a ja 208 a.

¹⁶⁸⁾ EKA, A. visit. 1707—09, lk. 40 a—b, 44 a.

lugemisoskus rahva seas ulatuslikumal määral kui koolide kaudu, kus vaid väike osa õpetust sai, muutudes järk-järgult ka põhjalikumaks. Igatahes saavutas sel viisil laialikantud õpetamisviis Lääne-Nigulaski tol ajal vähemalt tulemust, et lugedaoskajaid leidis rohkesti. Köster ise oli hoolas oma ametis, oskas lugemise kõrval ka kirjutada, ja nii on kirikuõpetaja kui ka kogudus tema rahul. Talupoegi manitseti täiesti teenitult, et nad oma lapsi tema juurde kooli viiksid¹⁶⁹). Köstriasulat tarvitati koolikohaks ka veel 1707. a., sest visiteerimisel 27. septembril öeldakse, et koolimaja olevat veel ehitamata; köster õpetas lapsi aga kaks korda aastas lugemises ja katekismuses, nii et nad armulauale said minna. Lugedaoskajaid oli kõnealuselgi aastal rohkesti¹⁷⁰).

Rootsi asustusega Noarootsi kihelkonnas rajati kool varemini kui kuskil mujal maal. See on piiskopp Joachim Jhering'i teene, kelle mõjustusel siia umbes 1650. a. juba kool olevat asutatud¹⁷¹). On mainitav, et rootsi asustusega kihelkondade kooliolude eest hoolitseti Rootsi ajal paremini kui teiste kihelkondade eest. Nii Harju-Madises ja Ristil määratakse kroonu poolt toetus koolide ülalpidamiseks, Noarootsis soodustatakse aegsasti kooli asutamist. G. O. F. Westling arvab, et rootslased seisnud teadmiste suhtes kõrgemal kui eestlased¹⁷²). Säärase soodustuse varal võis see osalt nii olla, osalt aga oli vahekord enam-vähem võrdne (näit. Vormsis, Pühalepas jm.). 1698. a. 18. jaanuari visitatsioon tõendab Noarootsi kohta sama. Köstrimaja külge on ehitatud koolituba, köster õpetab lapsi teatava tasu eest ja need õpetavad siis teisi¹⁷³). 21. veebruaril 1709 oskavad lugeda paljud, nii vanad kui noored, lugemisoskust jagab üks teisele, köster abistab tema juurde tulijaid ja mõnes suuremas külas on ka koolmeistrina teotsevaid talupoegi, kes õpetavad oma naabrite lapsi¹⁷⁴).

Vormsi visitatsiooniprotokollis 23. jaanuaril 1698 öeldakse, et saarel ei ole koolimaja, aga köster, kes on majanduslikult väga raskes olundis ja kes kaebab, et tal millestki pole elada, õpetab lapsi; samuti tegevat seda iga isa, nii et „Sie also alle ziemlich lesen können“¹⁷⁵). Visitatsioonil 11. veebruaril 1709 konstateeritakse, et eriti nooremad oskavad lugeda. Need vanemad, kes

¹⁶⁹) EKA, A. visit. 1694, lk. 165a ja 166a.

¹⁷⁰) EKA, A. visit. 1707—09, lk. 56 b ja 60 b.

¹⁷¹) G. O. F. Westling, Mitth., lk. 240, 247 ja 249, mrk. 26.

¹⁷²) m. t., lk. 246.

¹⁷³) EKA, Protocollen von denen in der Insular-Wyk gehaltenen Visitationen nebst denen Acten 1698 (lühend. Insular-Wyk Visit. 1698), lk. 3b. Vt. veel E. H. Busch, Ergänzungen der Materialien zur Geschichte und Statistik des Kirchen- und Schulwesens der Ev.-Luth. Gemeinden in Rußland. II Bd., Petersburg-Leipzig 1867, lk. 1164.

¹⁷⁴) EKA, A. visit. 1707—09, lk. 115 b ja 118 a.

¹⁷⁵) EKA, Insular-Wyk Visit. 1698, lk. 9b.

oskasid lugeda, õpetasid ise oma lapsi, nii et harva tulid viimased kõstri juurde, kes õpetamise eest siis ka midagi ei saanud ¹⁷⁶).

Pühalepa ei olnud juunikuul 1692, mil seal käis Eestimaa asehaldur M. v. Porten kihelkonna olukorda järele uurimas, kooli ega lugedaoskavat kõstrit. Kurikuulus Pühalepa õpetaja Heinrich Conrad Burchardi, kel kooliasjad küll kõige vähem näisid südamel lähedal olevat, kes oma aega peamiselt vaid joomisega mööda saatis, tegi tol korral siiski esitise, et kirjatundmatu kõstri asemele ametisse võetaks koolmeister, kel oleksid kasutada kaheksandikadramaa ja peale selle veel talupoegade maksud. Pühalepa visiteerimise aegu 25. jaanuaril 1698 ei ole kihelkonnas ikka veel kooli ja seda ei saada ka Rootsi aja lõpuks; talupojad õpetavad ise oma lapsi ¹⁷⁷). 18. veebruaril 1709 mõistsid katekismust nii rootslased Kärblast kui ka eesti kogudus. Köster kaebas, et ta ei saavat mingit tasu tema juurde tulevate isikute lugemaõpetamise eest; üldse oli ta tasuküsimus täiesti korraldamata. Kuna endine köster õieti vaid kellamees oli ja kirikus ande kogus, täitis 1709. a. köster juba niisuguseid ametikohuseid, mis nõudsid suuremaid oskusi: pidas eestpalveid kogudusele, õpetas katekismust, laulis koraale, ilma et ikkagi kihelkonnalt midagi oleks saanud. Ta asus kirikuõpetaja maal ja pidi viimasele tegu tegema ¹⁷⁸).

Käinas 28. jaanuaril 1698 koolimaja ei ole, aga talupojad õpivad üksteiselt ja kõstrilt; selle tagajärjel oskavad õige paljud lugeda. See oskus oli kihelkonnas suhteliselt õige avar vareminigi, sest juba 1670. a. mõistsid umbes 50 isikut lauluraamatust lugeda ¹⁷⁹). Samas kihelkonnas oli lugemisoskus 16. veebruaril 1709 võrdlemisi hea; köster Joachim õpetas enese juurde tulevaid isikuid, kuid koolimaja polnud. Kõstri elamu ja tasutingimused olid äärmiselt viletsad; väikese maatüki eest, mille ta õpetajalt oli saanud, tuli tal kõstrikohuseid täita, sest kihelkond ei tahtnud talle mingisuguseid muid makse õiendada, põhjendades, et seda ka varemini ei ole tehtud ¹⁸⁰).

Rõigis puudub 26. jaanuaril 1698 koolimaja, köster õpetab lapsi ja need omakord teisi; lugeda oskavad paljud ¹⁸¹). Rõigi koguduse visiteerimisel 14. veebruaril 1709 avaldus keskpärane katekismuse tundmine ning lugemisoskus. Varemini õpetas köster lapsi oma võimete kohaselt, ei suutnud aga vanaduse tõttu 1709. a.

¹⁷⁶) EKA, A. visit. 1707—09, lk. 93 b ja 96 a.

¹⁷⁷) EKA, Insular-Wyk Visit. 1698, lk. 63a—73b ja 81a.

¹⁷⁸) EKA, A. visit. 1707—09, lk. 106 b ja 110 b.

¹⁷⁹) EKA, Insular-Wyk Visit. 1698, lk. 22 b; G. O. F. Westling, Mitth., lk. 246 ja 250, mrk. 52.

¹⁸⁰) EKA, A. visit. 1707—09, lk. 98 b ja 101 b—102 a.

¹⁸¹) EKA, Insular-Wyk Visit. 1698, lk. 26a ja 28a.

paiku seda enam teha. Koolimaja puudumisel käisid lapsed köstri lagunenud elamus õppimas¹⁸²⁾.

1680-ndate aastate lõpul puudusid koolid Saaremaa kihelkondades; sinna ulatus Forseliuse mõju kõige vähem. Ainult pastor Rüdiger Valjalast, kes oma kirjas kindralsuperintendent Fischerile 5. aprillil 1688 kõigiti heatahtlikult suhtub Forseliusesse, näib lähemalt tuttav olevat Forseliuse kavatsuste ja tööga¹⁸³⁾. Ei ole võimatu, et ta ka omas kihelkonnas mandri õpetajate eeskujul püüdis laste õpetamise alal midagi ette võtta, kuigi vastavad andmed arhiivides senini on leidmatud.

Saaremaa superintendent M. Stemann (1686—1704) ja ta järglane G. Skragge (1705—08) on teostanud valitsusvõimu korraldust 1695. a. Saaremaa koolide asutamise suhtes. Köstri- ja köstrid olid Saaremaal igas kihelkonnas; nii oli teatav lähtekoht arenemisele juba olemas. Kui koolmeistritele anti maad poole adra suuruses, lisaks sellele igalt adramaalt veel loonustasu, ja kui viimatimainitud vili pidi koolmeistri jaoks valmis kogutama, et kooliõpetajal päralejõudmisel oleks end millestki toita, siis tunduvad need algatused väga tarbekohaselt tehtud olevat. Koolimajade ehitus pidi algama 1696. a. kevadel¹⁸⁴⁾. Nii oli asjale hoogus kõik antud, kuid siiski ei arene kooliolud Saaremaal kuigi hästi.

A. Soom, kes olemasolevate andmete põhjal lähemalt on vaadelnud Saaremaa kooliolusid, arvestab, et Rootsi aja lõpuks oli Saaremaal paremal juhtumil 3 kuni 4 koolimaja, milliste vähesus tegi koolitöö arenemise raskeks; koolmeistritel, kes enamuses sakslased, olid elamud viletsad¹⁸⁵⁾.

Kihelkonna kihelkonnas oli koolimaja. 1696. a. sai sinna kihelkonda koolmeistriks Fr. Joh. Wenzell. Köstril oli seal ühe adra suurune maatükk, millest 1695. a. pool koolmeistrile elamiseks eraldati¹⁸⁶⁾.

Jaani kihelkonda Rootsi aegu koolimaja ei ehitatud, nagu see selgub visitatsiooniprotokollist 27. juunil 1709¹⁸⁷⁾.

Karjas ei olnud 1706. a. 2. veebruari kirikuvisitatsiooni aegu samuti veel koolimaja, kuid saksa ja eesti kirikueestseisjad pidasid ühiselt aru, kas koolimajaks osta mõni olemasolev puumaja või ehitada see koguni kivist, kusjuures jäädi peatuma kivi- majale. Tegelikult ehitamiseni nähtavasti ei jõutud. 1706. a. oli

¹⁸²⁾ EKA, A. visit. 1707—09, lk. 86 a ja 90 a.

¹⁸³⁾ EKA, Acta de Anno 1688, lk. 340 b. — V. Reiman, Forselius, lk. 48.

¹⁸⁴⁾ A. Soom, Saaremaa kultuurilised olud, Saaremaa I (Eesti VI), Tartu 1933, lk. 208—221.

¹⁸⁵⁾ A. Soom, m. t., lk. 219 j. t.

¹⁸⁶⁾ Busch, Ergänzungen II, lk. 1036—1037; A. Soom, m. t., lk. 213.

¹⁸⁷⁾ ERKA, SaKA, Jaani khk. dokum.; A. Soom, lk. 214.

kihelkonnakoolmeistriks keegi Jacob Roth. Visitatsioonil kaevati, et koguduseliikmed ei tahtvat lapsi kooli saata; selle õhutamiseks jagas superintendent lastele otseselt 15 aabitsat ja 1 katekismuse, võttes iga aabitsa eest 3 ja katekismuse eest 10 hõbeööri. Peale selle jäi osa raamatuid veel kohaliku kirikuõpetaja kätte, kes pidi neid edaspidi andma kihelkonnarahvale¹⁸⁸⁾. Sama-laadne raamatute jagamine leidis aset ka Jaani kihelkonnas kiriku-visitatsioonil 4. veebruaril 1706, mil jagati 10 aabitsat ja 15 katekismust. Koolimaad oli kihelkonnas nimetatud aastal 1 adramaa. Koolmeistriks oli ses kihelkonnas Michael Glaiiss¹⁸⁹⁾.

Valjala, Anseküla, Jämaja, Mustjala, Kaarma, Kärla, Püha ja Muhu kihelkonna kooliolude üle Rootsi ajal senini teadaolevad materjalid andmeid ei sisalda, kuigi nähtavasti mõnes nimetatud kihelkondadest koolmeistrid teotsesid (näit. Jämajas ja Ansekülas). Üldiselt on aga Saaremaa kooliolud mahajäänunud Liivi- ja Eestimaa omadest.

Jälgides neid lihtsaid kooliolusid kui ka võitlusi ja askeldusi nende arendamiseks üksikute maakondade ja kihelkondade kaupa, selgub peagi, et need olud olid õige vahelduvad. Kui majanduslikku laadi raskused olid enam-vähem ühesarnased, siis erineva arenemisastme moodustasid tegurid, nagu rahva arusaamise määr pakutava õpetuse tululikkusest, mõisnikkude toetus, kirikuõpetaja teotsemisagarus, kõstrite hariduslik tase ja võimed. Kooliolude rajamisel ja korraldamisel ilmneb nende ülemate ja alamate kirikuteenijate huvi rahva hüveolu vastu õige iseloomustavalt. Kultuuriloolise uurimise ülesanne on kord lähemalt valgustada meie maakirikuõpetajate ja -kõstrite elulaadi, vaimseid püüdeid, tegevuse intensiivsust ning edukust Rootsi aja lõpu poliitilise, majandusliku ja kultuurilise elu raamistikus. Objektivselt läbi viidud, annab selline uurimus palju uusi lähtekohti ka kooli- ja hariduselu kujunenise vaatlusele rootsiaegses Eestis.

Aga juba siingi esitatud kirjeldused kihelkondadest, nii vähesed või kuivad andmestikult, nagu nad kohati ongi, tõendavad, et kõikjal olid Põhjasõja lahtipuhkemisel sooritatud juba teatavad eeltööd kitsamas või avaramas ulatuses maa haridusliku tasapinna tõstmiseks, ja leidub mitmeid kohti, kus maa ühiskonna hariduslik ilme oli juba kindlamini välja kujunemas. Palju vaevaseid ja äpardunud katseid, palju kibedust ning pahameeltki tekitas uuenduste läbiviimine rahva lugemisoskuse avardamise alal mitmes asjahuviliste kihis. Ja rahvas ise, kohati isukas hariduse- saamise võimaluste järele, kohati aga väga ükskõikne, pea alati aga tagasihoidlik koolikorralduse heaks kulude kandmises, tunneb pikkamööda, et kirjatundmise oskus on talle vajalik ja välti-

¹⁸⁸⁾ ERKA, SaKA, Karja khk. dokum.; A. Soom, lk. 213—214, 219.

¹⁸⁹⁾ ERKA, SaKA, Jaani khk. dokum.; A. Soom, lk. 213—214, 219.

matugi. Rootsi aja lõpuks oli see tunnetus küll veel võrdlemisi pealiskaudne, kuid ta oli olemas, ja nagu paremad elutingimused tõid enestega kaasa ka suuremad nõudmised elu mugavuste ja väärtkülgede vastu, soodustasid samuti õiguslikud olukorrad talupoegkonna haridusliku tasapinna tõstmist. Endaväärtuse-tunde suurem tõus 17. sajandi lõpupoolel määras ka suurema nõudmise hariduse järele. Niiviisi oli rahva seas olemas soodus kõlapind Forseliuse püüetele.

250 aastat möödub käesoleva aasta sügisel sellest ajast, mil Forseliust mainitakse avanud olevat oma koolmeistrite-seminari Piiskopi mõisas (1684. aasta sügisel). Nii siis eesti kooli ajaloos tähtis juubel. Praeguse seisukorra puhul, kus alaliselt kõneldatakse haritlaste üleproduktioonist, koolide ülirohkestest, on eriti kontrastne vaadelda Forseliuse püüdeid ja saavutisi. Kui alustati eesti koolide uuestiloomist ja Forseliusel tuli vastu võtta rohkesti vaenlikkust, kirjutas trööstivalt ja kroonikakirjutajale omase mõtteviisi kohaselt Järva-Jaani õpetaja Christian Kelch (19. juunil 1688): „Dasz derselbe seinem geliebten Vaterlande keinen rühmlicheren und nützlicheren Dienst hätte erweisen können, als Er durch Einführung der Landschulen gethan, wird am allermeisten die Nachwelt erkennen, als derer Urtheil weder Liebe noch Hasz verfälschen wird“¹⁹⁰). Kelchi veene on järeltulevate põlvete suhtumises tõestunud.

Aga rõhutamist vajavad needki motiivid, mida ette toodi Forseliuse püüete ja vastse rahvakooli vaenlaste poolt ja mis osalt takistasidki kooliolude arenemist, mis muidu oleks kohati hoogsamini läinud. Kelch selgitab rahva koolitamise vastaste põhjendusi lausega, et enne valitsuse korraldust koolide sisseseadmiseks neid asutisi Eesti- ja Liivimaal ei sallitud poliitilise tagamõtte pärast („welche man eines Politischen Interesses halber vor dem allhie nicht dulden wollen“) ¹⁹¹), ja veel selgemalt lausub 1698. a. alul see tundmatu kalendrikoostaja, kes viibinud isiklikult Saare- ja Eestimaal, et valedest seisukohtadest väljudes ei tahtnud rahvale sellepärast haridust anda, et rahvas mitte liiga targaks ei saaks („Man hat biss daher, aus einem Prinzipio Pseudopolitico, das arme Land-Volck nicht wollen zur Erlernung Lesens und Schreibens anführen, dimit sie nicht zu klug werden“) ¹⁹²). See oli tarkus, mida üks vähem osa Eesti- ja Liivimaa mõisnikest veel hilja-aegu Vene valitsuse ajal püüdis ellu rakendada. Hirm

¹⁹⁰) EKA, Acta de Anno 1688, lk. 332 a—b.

¹⁹¹) Chr. Kelch, Liefländische Historia... Rudolphstadt 1695, lk. 627.

¹⁹²) Fr. v. Keussler, Ein Staatskalender aus dem Ende des 17. Jahrhunderts mit Nachrichten über die Ostseeprovinzen, Sitzungsberichte der Gesellsch. f. Gesch. u. Altertumsk. d. Ostseeprov. Russl. a. d. J. 1912, Riga 1914, lk. 385—386.

rahva targaks muutumise ees on niiviisi vana nähtus. Kuid riigivõimu tahtmine oli teissugune ning leidis ka teostuse.

Kogu maa oli õhutatud tööle, ja kuigi esimene vaimustusehoog enamikus kohtades kahjuks juba mõne aasta pärast vaibus, oli töösse siiski rakendatud rohkesti isikuid, kes jätkasid tegevust nii järjekindlalt kui see võimalik oli ka väga rasketes oludes. Säärane õpetusviis nagu nähtavasti olulisel määral Gezeliuse õpetusmeetodile rajanev „Methodus informandi Forselii“ ja selle teostamiseks juba Rootsi ajal ellukutsutud ettevõtted ning ameerisepandud isikud andsid traditsionaalse aluse sellesuunaliseks tegevuseks veel Vene ajal pea terve 18. sajandi kestel. Esialgused üksikud ja ühendamatud katsed, rajada alus rahvakoolile Eesti ja Liivimaal, leiavad tegeliku elluviija Forseliuses, ja sellest peale on katkestamatu olnud meie rahvakooli arengu side, olgugi et teda üpris hõredaks ja kohati peaaegu sootuks olematuks muutsid hävitavad nälja-, sõja- ja katkuaastad 17. s. lõpul ning 18. s. alul. Ühtlasi peegelduvad rootsiaegseis koolioludes maal rahvastiku erikihtide isetegevus vaimukultuuri kergema saavutamise sihis ja rahva osavõtt koolidest laste sinnasaatmise näol; samuti registreerib lugemisoskuse suur levimine rahva seas ka üha iseteadlikumaks kasvava rahva otsimist usumõistete iseseisvama seletamise ja haridusetahtlikkuse suunas.

(Lõpp.)

O. Liiv.

Kirjanduslik ülevaade.

Friedebert Tuglas: **Lühike eesti kirjanduslugu.** Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus Tartus 1934. 110 lk. Hind 1 kr.

Pikad ja laiad kirjanduslood pole alati kõige tarbekohasemad — nii on nähtavasti mõelnud *Elava Teaduse* toimetaja. Küllap seda vaadet on jaganud ka hõlpsamaks huviks ja õpetuseks saadava ülevaate kirjutaja. Õigustatud seisukoht *Lühikese eesti kirjandusloo* koostamiseks ja odavahinnaliseks levitamiseks.

Kui Eesti Kirjanduse Selts hiljuti välja andis *Peajoonte* nimelise köite eesti kirjandusloo alalt, siis haaras see Kampmanni laialdase panoraami teise jaona vaid romantilist voolu. See oli vastava varasema trüki parandatud ning täiendatud uustrukiks. Aga kogu kavatsatud ulatuses, vanemast ajast tänapäevani, pole Kampmanni suur töö veel jõudnud lõpulegi. Ses olukorras tohiks ju küll tarve tekkida säärase kokkuvõtliku üldpildi järele, mis tahab esitada eesti kirjanduse „olulisemaid arenguhooni algusest tänapäevani“. Mitte siis niivõrt pikuti kui laiuti lühendatud „peajooned“.

Tendents vähema eesti kirjandusloo pakkumiseks on teatavasti nähtavale kerkinud juba V. Ridala ja K. Mihkla kooliraamatutega. Aga kumbki neist on oma varasema väljaande ometi ise likvideerinud taas suuremat mahtu kirjanduspedagoogiliste taotlustega.

Fr. Tuglase *Lühike eesti kirjanduslugu* on tõesti lühikeseks lihitatud. Kooliraamatu eesmärki ja kohta ei taota, kooliraamatukogudest välja jääda ei tarvitse. Tuglas on kogemust omandanud lühikeste eesti kirjanduse ülevaadete koostamises välismaalaste jaoks. Silmas pidades

kodumaalist „võimalikult laialdast lugejaskonda“ ei eelda ta, et seegi lugejaskond palju enam teaks kui muulased eesti kirjanduse käigust. Ta ei põlga andmast sääraseid populaarseid selgitusi, mis „eesti kirjanduse pinnaliselegi tundjale on iseenesest mõistetavad“ (eessõnast). Väheste algteadmistega võhikuid kaasa arvestades talutab ta oma loodetavaid lugejaid kiiresti ja õpetlikult läbi eesti kirjanduse elementide.

Arusaadav: see pole kirjanduslugu kirjandusloolaste jaoks. Aga ka arvustusvõimelist lugejat võib see huvitada. Kuidas on meie kirjanik ja ajaloolane oma ainetiku 110 leheküljel suutnud läbida, milliste lühendustega on ta oma ülesande teostanud?

Iseseisva uurijana pole Tuglas siimaani armastanud ajas palju kaugemale tagasi käia kui rahvusliku ärkamise allikaile. See dispositsioon on märgatavalt tasakaalus ka ta üldpildi visandiga cesti kirjanduse arengust. Kõik, mis eelärkamisajast varasem — kirjanduse algmed, esto-fiilide aeg —, on Tuglase esituses äärjoonestatud vaid konspektiivsest, üksikpunktid hõredad. Looimevõimeilt ahtra võõrisandluse sugemed, jah, kodukirjandus enam või vähem vaevaleses maakeeles. Aga ka sissejuhatuse rahvaluule hämaraisse pärimustesse, pilk eesti oma ürgvärsi ja primitiivse proosa ohtrusse piirdub siin põhikavandliku üldistusega. Arvuliselt ja omaduslikult kasvab uuem kirjanduslik ainetik õigusega meelisainetikuks, alles eelärkamisajast peale võidavad Tuglase vihjed andlikumat ja leidlikumat tihedust, ühest vaatepunktist teise ruttamine võtab enesele paiguti voli detailideski peatuda, ühiskondliku tausta perspektiivid, voolude liikumised, üksikud karakteristikad joonduvad selgemini.

Selle oma vaatevinkliga — kui tarvitada üht Tuglase sõna-iseärasust — juhtub ta hallimate perioodide läbimisel vähe väaratamagi. Võhikule võib ju üsna ükskõikne olla, kas nn. *Kullamaa paltve* tõlkijaks või ainult ümberkirjutajaks oli katoliku kirikhärra Lelow. Tuglas ütleb „autoriks“ (lk. 19) — päris täpsalt see küll mitte pole öeldud. Samuti pisut ekslikuks on Tuglase poolt Stahl'i neljaosalise käsiraamatu ilmumise kohaks üldistada Tallinnat (lk. 23). Tallinnas polnud ju 1632. a. veel trükikoda, Stahl'i esimene osa ilmus Riias. Kui teatmelist sääsekurnamist jätkata, siis tuleks märkida, et mitte näitleja Steinberg polnud *Pärmi Jago unnenäo* kirjutajaks, vaid Steinsberg (lk. 35). Küsitav, kas eestikeelse näitemängu katse 1824. a. sündis Rosenplänteri algatusel, nagu väidetud; teiselt poolt ei saa tingimata ühineda ka väitega: „see Pärnu pastor pole ise küll midagi nimetamisväärselt eesti keeles kirjutanud“ (lk. 30). Aga esimene eestikeelne kodumaaline matkakirjeldus? See on Rosenplänteri sulest ja teenib viimati veel ninetamistki. Tuglasest tagasihoidlikum oleksin Käsu Hansu jeremiaadi kutsumisega „esimeseks eestipäraseks klassiliseks teoseks“ (lk. 27) — või pole klassika sõnamõiste kummalegi sama tähendusega.

Lühikese eesti kirjandusloo kaanepildiks on huvitav nägude virvarr: läbisegi paisatud eesti autorinäod eelärkamisest kaasajani. Kaks kolmandikku seesmisest kiirülevaatest kuulub selle välispidise silmahämmelduse selgitamisele, otsekui kõige mõistekirjuma ülemise kambrikese valgustamisele. Rahvuslikult ärganud eesti kirjanduslikes liikumistes hästi kodus on lugeja korramõisteile juhatus. *Kalevipoja*-eepose rahvusromantiline sünnilugu, Faehmanni, Kreutzwaldi, Jannseni, Koidula kirjanduslik tegevus — kõik oluline antud kujukalt, kaalutult, tasakaalukalt. Uuemate autorite ringis võib siiski märgata ka pisut boheemseid kirjandusloohisi vabadusi.

Kui kaanelehe nägude virvarris vahest jäi mõistatuslikuks Juhan Liiv'i ja M. Under'i kahekordne pildistamine, siis selgub see Tuglase tekstist. Lähem uurimissuhe (ilmselt ka sümpaatiat side) möönab enesele õiguse Juhan Liivi loomingut mõõta kahes kohas ja leiab ruumi ta luuletiste tsiteerimiseks (lk. 70, lk. 77—79). Selle vastu poleks arvustusel

mudugi midagi öelda, kui sümpaatselt suurusele pühendatud tähelepanu kõrval ei kahvatuks mõni muu karakteristik. *Lühikeses kirjandusloos* jaguneb kümmekond rida näiteks Kunderile. Et Kunder on muuseas kirjutanud ka rahvatükke, seda mainitakse üldsõnaliselt; *Kroonu onu* nimepidi ei mainita (lk. 59).

„Elav Teadus“ ei karda liginemist kaasaegsele kirjanduslikule elule. Prof. V. Tarkiainen on küll ühes oma teoreetilises traktaadis (*Kirjallisuuden tutkimuksen metodeista*) avaldanud arvamust: kirjandusloolane vältigu sellesse puutumist, mis veel pole eemaldunud ajalise vahekaugusesse. Aga nii Tarkiainen kui Tuglas on oma historismi otsadega osatanud kehele kirjanduslikku tänapäeva. Kirjanduslooliste peatuslubade andmisel kaasaegsele kõnelevald esitaja subjektiivsed eelistused vististi vältimatult kaasa. Võib siiski ette näha, et suurem osa Tuglase sihiajamisest uusima ajastu suhtes leiab nõustuvat kordamist ja täiendamist, omandab seega objektiivse tähenduse.

Iga üksiku autori tüpoloogiline liigitamine ja erikaalu määramine pole esimese visandiga otsustatud. Nende ridade kirjutaja arvates on näiteks vastuvaieldav Tammsaare lahtiliigitamine noorestilisest kuuluvusest, ta paigutamine uusrealistide rühma, ja seda pealegi järjekorras Kivikas — Tammsaare (lk. 98 jj.). Mõõnab ju Tuglas isegi, et *Tõde ja õigust* ei saa pidada „tüüpiliselt realistlikuks romaaniks“. Voolumõõtmine Tammsaare puhul nii siis küsitav, „eesti kirjanduse senini kandvama saavutise“ tunnustus Tammsaare suurromaanile küllaldast konsensust nautiva hinnangu kohal.

Viis haruldasemate käskkirjade ja huvitavamate trükilehtede järgi toodud reproduktsiooninäidet illustreerib *Lühikese eesti kirjandusloo* teksti. Eesti rahvaluulekogude arhiivipilt, kakskümmend kaheksa näopilti ja üks rühmapilt (*Siuru*) elustavad esitist. Teatmelise kirjanduse loend lõpuks hõlbustab igäühele antud ülevaate võrdlust ja soovikohaste täienduste otsimisvõimalust.

Gustav Suits.

Gyp: **Mu sõber Pierrot**. Prantsuse keelest tõlkinud A. Aspel. K./ü. „Loodus“ Tartus 1934. (LTR nr. 25.) 160 lk. Hind 75 s.

Gyp ehk krahvinna Marie Antoinette de Martel de Janville (1850—1932) on seega siis jõudnud ka eesti lugeja kätte. Prantsusmaal on selle kõrgest soost naiskirjaniku teosed vägagi tuntud ja armastatud, olgugi et neil pole kuigi sügavat kunstilist väärtust. Suure kunstniku aunimele pretendeerimata suudab Gyp laiemale lugejaskonnale meeldida oma loomuliku jutustamisandega; lisaks oskab ta meisterlikult kirjeldada inimesi, — omadus, mida meil küllaldaselt ei suuda hinnata ei kirjanikkude enamik ega ka lugejaskond.

Sisult on „Mu sõber Pierrot“ nn. muinasjutt suurtele lastele, kui arvestada liiga hästi ja õnnelikult lahenevat lõppu. Et aga autor lõpuni jääb hea maitse piiridesse ja kogu sündmustikku käsitleb šarmika vaikusega ja tagasihoidlikkusega, siis võib kõnesolevat romaani päris mõnuga lugeda ka enamarenenud ja teosesse arvustavalt suhtuv lugeja. Nii sisult kui ainekäsituselt ületab „Mu sõber Pierrot“ otse võrratult säärased LTR „pärlid“, nagu on seda M. Leblanc'i idiootlik „Kolmekümne puusärgi saar“, Sax Rohmer'i võimatuseni ebatõeline „Kuldskorpion“ või A. E. W. Mason'i mage ja mitteusutav „Keerdtrapp“.

Kõnesoleva romaani tugevaimaid külgi on võime kirjeldada elavaid inimesi, nagu juba mainitud. Kuigi tegelasteks on peamiselt kõrgemas seisusesse kuuluvad isikud, nagu enamasti Gyp'i teostes, ei tundu need eeskätt mitte aadlikena, vaid esijoones just inimestena, alates vanema sugupõlve liikmeist ja lõpetades alul lapsealise, hiljemini õige noorukese peategelasega, kes oma resoluutse ümbruskonda- ja ellusuhtumisega või-

dab lugēja täieliku sümpaatia. Peategelaste kõrval on meisterliku tööpärasusega käsiteldud ka huvitavat külapreestri kuju — prantsuse romaanes nii sageli esinevat ja ikka jälle varieeruvat ning enamasti oma südameheadusega paeluvat tüüpi ning selle kõrval preestri tublit ümmardajat, kes on „parim naine, keda võib leida“.

Romaani kompositsioon on läbimõeldult sirgjooneline, stiil šarmantselt kerge, reibas ja kuidagi rõõmsalt-heatujuline. Kahjuks annab tõlge vaid ebamäärase ja ähmase kujutelma sellest nii prantsusepärasest stiilist: umbes nagu herbaariumiese annab kujutelma elavast lillest.

M. Sillaots.

Seitse lastenäidendit.

T. Braks: **Saladuste saar**. Lastenäidend 3 vaatuses. Eesti Haridusliidu kirjastus Tallinnas 1934. 48 lk. Hind 1 kr.

H. Raidla: **Väike sangar**. Lastenäidend 4 vaatuses. Sama kirjastus 1934. 62 lk. Hind 1 kr. 25 s.

Arn. Tulik: **Uduallik**. Lastenäidend 3 vaatuses. Sama kirjastus 1933. 70 lk.

H. Tõnnov: **Kaluripoeg**. 4-vaatuseline lastenäidend. Sama kirjastus 1934. 75 lk. Hind 1 kr. 50 s.

Eduard Nukk: **Liisi hoiukarbi saladus**. Noorsoonäidend kahes vaatuses. K.-k.-ü. „Töökooli“ kirjastus Tallinnas 1933. 61 lk. Hind 1 kr. 50 s.

A. Ploompuu: **Hää tunnistus**. Lastenäidend 1 vaatuses. Tavet Mutsu teatrikirjastus Tallinnas 1933. 33 lk.

A. Roosileht: **Rakettnukk**. Lastenäidend-utoopia 4 pildis. Sama kirjastus 1933. 50 lk. Hind 1 kr.

Ülalnimetatud seitsmest näidendist on ühte küll autori poolt nimetatud noorsoonäidendiks, kuid et nad kõik tunduvad olevat määratud algkoolialisele publikule, siis ei ole mingit põhjust teda siit välja jätta.

Kaks näidendit — H. Tõnnovi „Kaluripoeg“ ja H. Raidla „Väike sangar“ kuuluvad Haridusliidu lastenäidendite-võistlusel kolmanda auhinnaga kroonitud tükkide hulka. (Esimest ja teist auhinda välja ei antud.)

Üheski kõnealuseist lastetükkest ei ole kuigi suurel määral ehtsat luulet ega tekstis antud komismi. Aga ometi oskavad juba väikesedki lapsed väärihinnatavalt hinnata nii ühte kui teist, nagu see on selge kõigile neile, kes laste-etendusil on jälginud mudilast pealtvaatajaid. Kahtlemata võib lavastaja luua luulelist meeletolu ja tema töö tagajärjena võib laval nii mõnigi koht tekitada palju nalja, mis lugemisel jätab surmtõsi-seks, kuid see pole siis enam kirjanikkude teene.

Keegi tuntud eesti kirjanik avaldas mulle kord oma pahameelt, miks on kirjastatud W. Bonsels'i „Mesilane Maja“. Ta arvas, et iga „meie mees“ võiks kirjutada palju paremaid lasteraamatuid. Sellest on nüüd oma 14 aastat möödas, aga oma „Mesilast Majat“ ei ole meil siiski veel. Samuti ei ole meil veel keegi kirjutanud lastetükke, mis igas vanuses publikule oleksid nii meeldinud nagu näit. kas või Max Möller'i näendid, iseäranis aga tema „Murueide imekannel“, millest lapsed, kes teda näinud, alati kõnelevad särasilmi. Siin on kõike, mida soovite: luulet, seiklusi, kangelastegusid, komismi, hästivarjatud õpetlikkust jne. Ainus viga on see, et Mölleri lastetükid on kõik liiga pikad, — ettekanne vältab neil kolme ja poole tunni ümber. Lastetükk, mis on määratud ka väikesile, ei tohiks mingil tingimusel üle kahe tunni kesta; aitab isegi poolteisest.

Mölleri, nagu üldse sakslaste lastenäidendidele on ette heidetud, et neis esinevad peale muude tegelaste kuningad, printsid jne., mis ei sobivat

meie hingelaadile. Ma arvan siiski, et üldiselt seda laadi tegelasit lavakirjanduses meie siiski ei tarvitse täiesti mööda pääseda. Kes siis õieti on see paljulaidetud vägev kuningas? See on endastmõistetavalt isa, isa, kes „võib kõike“, nagu teda näeb väike laps. Ja esimesed hiiglased, kellega lapsel tuleb kokku puutuda, on muidugi jällegi tema vanemad. Seda kuningat ja neid hiiglasi ei unusta laps kunagi; selleks etendavad nad liiga suurt osa tema unenäguadeski, ja kui palju on ühist unenäol ja muinasjutul, seda on ju psühhoanalüüs ammu juba veenvalt kindlaks teinud. Kui lastetükk aga põhimõtteliselt tahab loobuda muinasjutust, siis on ta kindlasti valesti suunatud. „Murueide imekannel“, milles väga õnnelikult on reaalelu paari pandud muinasjutuga, meeldis Draamateatri ja „Vanemuise“ ettekandel nii suurile kui väikesile tütarlapsile ja poistele, „Hüpinkukkude meister“ aga oma autode, lennukite ja teiste moodsa aja „embleemidega“ meeldis ainult umbes kümne- kuni kaheteistkümneaastastele poistele, kuna tütarlapsed nagu ühest suust ütlesid, see tükk „ei olevat midagi väärt“. Aga mis lastetükk see on, mis ainult poistele meeldib!

Et hetkeks tagasi tulla kuningate juurde, olgu siin märgitud see, et seitsmest kõne all olevast näidendist ainult ühes, „Uduallikas“, esineb kuningas, kuid teda nimetatakse seal häbelikult „maavalitsejaks“. Võib olla, et autor ise ei tea, kelle ta selle „maavalitseja“ maski all oma tükki on toonud. Ei, kui kuningad võivad esineda meie muinasjutes, siis võivad nad seda julgesti meie lastetükeski. Printsia asemel oleks aga kahtlemata parem „kuningapoeg“.

Kompositsioonilt jätvavad kõik ülalnimetatud näidendid palju soovida; ükski neist ei paista silma eriti tugevalt ehituselt. Kõige paremad on selles suhtes „Väike sangar“ ja „Liisi hoiukarbi saladus“, järgmisena „Kaluripoeg“ ja siis „Uduallik“. „Hää tunnistus“ on õieti ainult pisike anekdoodike, sealjuures mitte väga vaimukas: Mimmi on saanud koolis hea tunnistuse, tema vend Maunu halva. Onu saadab neile traditsioonikohaselt oma kingituse pakis — sisu saagu sellele, kel halvem tunnistus, kooruke sellele, kel parem. Pakk avatakse: Mimmi saab karbi, Maunu selle sees oleva vitsa. „Rakettlennukis“ on üksikud episoodid liiga lõdvalt omavahel seotud; neid võiks ka kas rohkem või vähem olla, see ei muudaks tükki kuigi palju. Tegelasiks on inimesed, kirp, sääsk, Marsi elanikud, tuul ja tähed. Sellega võiks leppida. Aga et ülilmoodsasse rakettlennukisse tulevad äkki laulma ja tantsima hoopis vanamoelised inglid, see tundub ebakõlana. „Saladuste saar“ mängib Eestis, tegelasiks õpilased-ekskursandid, Piksepapa, Tuuletaat, Metshaldjas, Saare ema jne. Ainult „saladuste saart“ ennast ei oska lugeja kuidagi siduda meie kodumaaga.

Lastenäidendi kohta liiga süngesse värvesse kastetud on auhinnatud „Väike sangar“. Liiga kaua peab väike Endla vaevlema ja piinlema, liiga suurt osa etendavad iseenesest kaunis kahvatud sümboolsed kujud Õnnetus, Nälg, Mure ja Vargus. Veidi rohkem päikesepaistet oleks siia kindlasti tarvis olnud.

Kui ma ülemal ütlesin, et näidendis on liiga vähe ehtsat luulet, siis mõtlesin peaaegjalikult „Kaluripoega“, kes sellele kõige enam pretendeerib. Ei maa peal (kalurikülas) ega veteriigis satu me hetkekski meeolellu, mida vastavad miljööd õieti peaksid võimaldama. Lavastaja saaks eriti selles tükkis nii mõndagi teha meeolelu loomiseks.

Eksitavalt mõjub „Kaluripojas“ see, kuidas maapealne maailm satub ühendusse veevalusega: väike Ülo, kes otsib oma teadmata kuhu kadunud isa, ujub laeva poole, kus ta arvab oma isa olevat, hakkab uppuma, päästetakse, kuid siiski satub ta (või tema hing) veteriiki. Ei ole selge, kas Ülo veevalused elamused peavad olema tõsielu, unenägu või palavikus sonimine. See ei ole lõppude lõpuks tähtis, kuid autor ei suuda meid

siin juhtida sinna, kus ta meid tahaks näha. Või kas ei tea ta seda ise mitte?

Ühelgi ülalnimetatud näidendite kirjutajal ei ole keel eriti mahlakas, vaid üldjoontes on ta kõigil kaunis veretu, sageli väga paberlik. „Saladuste saares“ ütleb üks väikesist tegelasist: „meid seob õpetajale antud sõna“. Laps väljendaks seda mõtet kindlasti teisiti. Ja vaevalt iga täiskasvanugi tarvitaks kahekõnes neid siiski kaunis raamatulisi sõnu.

Seitsmest siinkohal käsitletud lavateosest ei saa kahjuks ühtegi tugeada lastele määratud näitekirjanduse oluliseks rikastuseks. Laval nad kahtlemata kõik võidavad.

V. Mettus.

O. A. Kallio. **Elias Lõnnrot**. Soome rahvuskultuuri rajaja. Tõlkinud ja täiendanud Aug. Palm. (Suurmeeste elulood. Eesti Kirjanduse Seltsi biograafiline seeria nr. 18.) Tartu 1934. 155 lk. Hind 1 kr. 50 s.

„Suurmeeste elulugude“ sarjas on käesolev teos nõnda lähedane eesti omale kultuuriloole, et seda võib vaadelda peaaegu eesti mehe biograafilise monograafiana, aga mitte mõne välismaise rahvusvahelise suurkuuluse omana. Teose tõlge on lähestunud eesti lugejale veel seda enam, et tõlkija on omalt poolt lisandanud ning kohandanud Eestisse puutuvat osa teiste Lõnnroti kohta käivate uurimuste ja uue allikainestiku põhjal. „Elias Lõnnrot“ läbilugeja ei saa siis ainult täielikku pilti sellest, kuidas üksikisik võib anda tõuget soome rahvusliku kultuuri hoogsale algusele ning arenemissuunale, ega võimaldu tal mitte üksnes tutvuda ühe suurmehe lakkamatu tööinnu ning võitlusriikka elukäiguga, vaid rida rea järele kerkib tema silmade ette selgitavaid momente, kuidas soome välismõju on aidanud kujuneda eesti tolleaegsel rahvuslikul seltskonnaelul ning — enne kõike — kaasa avitanud „Kalevipoja“ sisustiku loomisel. Eriti tähelepandavad on leheküljed 93—96, kus kirjeldatakse Lõnnroti Eestis käiku 1844. aastal. Esimesed sammud suunas Lõnnrot tolleaegse parima eesti keelemehed pastor Ahrens'i poole Kuusallu. Hiljemini tuli ta maisi Tartu, kuhu jäi pikemaks ajaks peatuma. Lõnnroti üheks eesti keele õpetajaks oli õpetatud Eesti Seltsi esimees Faehmann ise. Tegelikult uurimistöö kõrval pidi Lõnnrot tahtes-tahtmata tutvuma „maarahva“ õigluse ja olekuga, mis tema otsekohesesse hinge jättis sügavalt rusa mulje.

„Elias Lõnnrot“ on eriliselt soovitatav noorsoole, kes otsib ideaale, sest Lõnnroti oma asja läbiviimine ning eesmärgile ohverdud elukäik on suurejoonelisemaid, mida on teada suurmeeste elulugudest. Kirjandusloolasile ja folkloristidele on ta selle poolest heaks käsiraamatuks, et hulga soomepoolse viiteainestiku kõrval on tõlkija koostanud lõppu „E. Lõnnroti bibliograafiat Eestis“. Teost kaunistavad Gallén-Kallela maalide ülesvõtted ning rida fotosid Lõnnrotist, tema suguvõsast ja tuntud rahvalaulikuist. Ühel pildil peab allakirjutanu tahtmatult veidi peatuma. Sellel on kujutatud vennaksed Jamanen'id Uhtuast laulmas, vastastikku istudes kätest temeteisel kinni hoides. Seesugust asendit on peetud mingisuguseks vanaaegseks laulu esitamisiisiks. Uuem uurimine on aga osutanud, et on tõsiselt põhjust kahelda, kas see võte on faktiliselt kunagi rahvapärane olnud. Esitatud foto on saadud seks eriti instseneeritud juhust.

Paul Ariste.

Vastutav toimetaja: J. V. Veski, abitoimetaja D. Palgi. Väljaandja: Eesti Kirjanduse Selts.

„Postimehe“ trükk, Tartu 1934.

Lydia Koidula: Valitud laulud.

Rohkete siseilustustega kaunistanud kunstnik J. Vahtra. 96 lk. Hind 1 kr. 50 s., köites 2 kr., joonistuspaperil 3 kr., koloreeritud illustratsioonidega 15 kr., originaaljoonistustega 35 kr.

Käesolev luulekogu tahab esitada Lydia Koidula mõjuvamaid värse, et õigustatult tõsta Lydia Koidula heledat kuju mineviku hallusest taas rohkem esile. Eriti nüüdispäevil, kus isamaalised tunded on eevil, kostavad Lydia Koidula laulud võimsalt ja virgutavalt. Tema värsside raamat võib ja peab olema eestlasele südameraamatuks. Seepärast on ka juba väliselt püütud raamatule anda nägus kuju.

FR. PUKSOV, Tartu Ülikooli raamatukogu juhataja:

Raamat ja tema sõbrad.

Pilte raamatu ja kirja ajaloo, raamatu tehnikast ning raamatuharrastusest, 116 lk., hulga piltidega, hind 1 kroon, „Elava Teaduse“ terve aastakäigu (12 nr. 9 kr.) tellijaile 75 senti.

„Näita mulle oma raamatukogu ja ma ütlen, kes sa oled.“ Alles kirja ning raamatu, igaveseks tehtud vaimu abil on inimkond arenenud selleks, kes ta on. Nii on ka kirja ning raamatu ajalugu üks kõige huvitavamaid peatükke kultuuri ajaloo. Kuid peale selle pakub dir. Puksovi teos ka hulga praktilisi juhtnööre igaihele, m. s. korrektuuri tegemisest ja raamatute kogumisest.

**Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus
Tartus.**

Posti jooksev arve 20-36.